Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі "Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны"

ІВАН ШТЭЙНЕР

Валадар над усім:
канцэпт голаду ў беларускай
і сусветнай літаратуры

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2016

УДК 821.161.3:821(100):612.543

Штэйнер, І.

Валадар над усім: канцэпт голаду ў беларускай і сусветнай літаратуры / І. Штэйнер ; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 125 с.

ISBN 978-985-577-180-8

Кніга прысвечана канцэпту голаду ў нацыянальнай і сусветнай мастацкай традыцыі. На аснове велізарнай колькасці яскравых прыкладаў з мастацкай літаратуры паказаны ўплыў дэфіцыту ежы на фармаванне светапогляду творцы, ягонае ўспрыманне і ўвасабленне рэчаіснасці, падкрэсліваецца цесная знітаванасць фізічнага стану пісьменніка з духоўнымі памкненнямі, паказана роля голаду ў жыцці грамадства розных часоў і народаў – ад антычнасці да сучаснасці. Карэлюецца славуты тэзіс Ф. Шылера аб тым, што “каханне і голад кіруюць светам”, які патрэбна цяпер падаваць у рэдакцыі Васіля Быкава: “Голад – гаспадар над усім”.

Разлічана на кніжніка-інтэлектуала і на масавага чытача, выдатна наталяючага кніжны голад.

Рэкамендавана да выдання навукова-тэхнічным саветам установы адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, прафесар М. А. Тычына;
кандыдат філалагічных навук А. Ф. Бярозка

ISBN 978-985-577-180-8

ЯК ПЕРААДОЛЕЦЬ КНІЖНЫ ГОЛАД

У сучаснай кніжна-выдавецкай практыцы незаўважна адбываюцца радыкальныя змены. У чым іх сэнс? А ў тым, што беларускага чытача, чым далей, тым часцей прываблiваюць кнігі, напісаныя сталай рукой аўтараў, якім самы час, калі мець на ўвазе ўзрост, пісаць мемуары. Раней у сусветнай практыцы ўсё адбывалася наадварот: лепшыя мастацкія творы пісаліся ў пару творчага ўзлёту – у паэтаў у 20–30 гадоў, у празаікаў – у 30–40 гадоў і г. д. І век іх налічваў часта – у паэтаў “пушкінскія 37 гадоў”, у празаікаў – 40–60 гадоў, у драматургаў – усе 80–90 гадоў, як у Б. Шоў.

Усё не так! Усё іначай! На зломе 20-га і 21-га стст. Прадстаўнікі пенсійнага ўзросту нечакана для сябе і для ўражанага чытача прапануюць выдаўцам сапраўдныя шэдэўры. Творчы росквіт літаратуразнаўцы Івана Штэйнера, якога і пенсіянерам назваць цяжка: столькі ў яго творчай энергіі, жыццёвага гумару, юнацкай прагі адкрыццяў! Выходзяць у свет яго кнігі за кнігай, манаграфіі за манаграфіяй, серыя папулярных нарысаў, літаратурных эсэ, творчых партрэтаў, лятучых брашур, якія нагадваюць легендарныя часіны, калі ўладарамі думак і сэрцаў былі навукоўцы, пісьменнікі... Што ні назва, то згадка пра працэс творчага самаўзгарання: “Варожаць балады вякоў”, “Сусвет убачаны здалёк”, “Успамін пра будучыню”, “Споведзь перад Богам і людзьмі”, “Біблейскія міфалагемы”, “Свет шчодры, свет мяне паўторыць...”, “Свае руны мне не вышыць...”, “Смех і роспач у нацыянальнай мастацкай традыцыі”, “Мудрости зачало и конець...”, “Криница, из которой пил святой”, “На крылах светлага натхнення...”, “Уводзіны ў невымоўнае”, “Expromtu – Exproposito”, “Кому без человека нужно слово. Перспективы литературы в III тысячелетии”...

У гісторыі літаратуры многія пачынаюць з паэзіі, пераходзяць да прозы, заканчваюць мемуарамі. Рэдка бывае, як у Міхася Стральцова, каб пачыналі з прозы, а завяршалі вершамі. У Івана Штэйнера ўсё пачалося з вывучэння і выкладання мастацкай літаратуры, вучэбных дапаможнікаў, навуковых артыкулаў, рэцэнзій, манаграфій, а дапоўнілася пісаннем п’ес “Шлюб па прымусу”,

“Спакушэнне Скарыны”, “Кот на лаўрах”, прозы “Кот-ваявода: смяхотная штука”... Славуты “закон кругазвароту энергіі”, пра які нагадвае чытачу аўтар названых кніг, нечакана выявіў сябе ў яго новым даследчым фаліянце пад загалоўкам “Голад – валадар над усім”.

Захапляешся смеласцю і эрудыцыяй прафесара, які ўздымае тэмы, да каторых большасць даследчыкаў не мае адвагі падступіцца. Столькі прааналізаваць з таго, што нагаворана за тысячагоддзі і пры гэтым адабраць самае галоўнае, самае ўражлівае, умее ў нас толькі Іван Фёдаравіч! Што хочаш уяўляў, але каб гэтак! Дакладней назваць штэйнераўскі твор сапраўднай “энцыклапедыяй”: так шмат у ім згадваецца імёнаў знаўцаў аднаго з самых жахлівых пачуццяў чалавека – “голаду”. Чалавечы розум без адсутнасці гэтага пачуцця ўяўляе сабой нешта большае, чым нам гэта здаецца насамрэч. Неўявімае пад рукой пісьменніка, уважлівага чытача мноства пазнаваўчых матэрыялаў папярэднікаў, даследчыка набыло яркі, шматаблічны, абсалютна не страшны, хутчэй непрыемны і прадказальны вобраз, які змяшчае ў сабе надзвычай шмат філасофскіх падтэкстаў інстынкту голаду, цьмяных з’явіскаў чалавечай псіхікі. Сумна злавеснае пытанне “быць альбо не быць” – быць чалавекам разумным альбо зверам, які жыве першабытнымі інстынктамі, жыць ці памерці, што мацней – сіла духу альбо смяртэльны голад і іншыя пытанні без адказаў, – злавесна навісаюць над свядомасцю чалавека ва ўсе часы яго існавання.

Іван Штэйнер сыходзіў ад ёмістай афарыстычнай сентэнцыі Васіля Быкава, які, як вядома, глыбока спазнаў на працягу свайго жыцця, пачынаючы з часоў паўгалоднага дзяцінства і завяршаючы апошнімі пакутамі ў Бараўлянскай лячэбніцы, быкаўскага сцвярджэння, што такое “Голад – гаспадар над усім”, і да крылатага выслоўя Фрыдрыха Шылера “Каханне і голад валадараць светам”, шматразова інтэпрэтаванага паэтамі – Марыяй Цвятаевай “Есть еще любовный голод” і Мікалаем Гумілёвым “И отсталых подгоняют вновь // Плетью боли Голод и Любовь”, і празаікамі, імя якім легіён. У выніку шматгадовага пошуку Іван Штэйнер ахапіў безліч вызначэнняў, запамінальных і парадаксальных,

каб урэшце дабрацца да ісціны, якая найбольш яскрава прагучала ў Бібліі: “...не голод хлеба и не жажду воды, но жажду слышания слов Господних”.

Надзвычай чулы і ўважлівы да праўды аўтар-кнігалюб вывучае, супастаўляе, пераправярае, пераацэньвае ўсё, што ў наш час уяўляецца адкрытым і даступным. Яго мэта – “адрадзіць разуменне сутнасці голаду і ягоным першасным значэнні”. Далей згадваюцца высновы вучоных: існуе голад камунікатыўны, структурны, эмацыйны, сэнсорны, інфармацыйны, сэксуальны... У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” знаходзім і “пераноснае” значэнне, знаёмае Івану Фёдаравічу Штэйнеру: “Рэпертуарны голад. Кніжны голад”. Чытаем ягонае: “Гэта стала для многіх натуральным, але можна пайсці і далей. У моду ўваходзяць кнігарні, паліцы якіх выключна кулінарныя кнігі. І бонусам ужо служыць не проста маленькая кавярня з кавай і выпечкай, але і такая, дзе можна пакаштаваць любую страву са старонак прадстаўленых у асартыменце крамы кніг. Зразумела, што шэф-повар установы дае майстар-класы і вучыць ахвочых самастойна гатаваць стравы... Словам, можна знайсці яшчэ тысячу і адзін спосаб продажу эмоцый, а значыць, казцы з назвай “Кніжны свет” не будзе канца”. Новая кніга Івана Штэйнера, як і яго пералічаныя вышэй кнігі, мастацкія і навуковыя, разлічаныя на кніжніка-інтэлектуала і на масавага чытача, выдатна наталяюць “кніжны голад”.

Міхась Тычына,
д.ф.н, прафесар,
заг. аддзела тэорыі літаратуры НАН РБ

1 ЦАР БЯЗЛІТАСНЫ

“Голад – гаспадар над усім”. Ёмкай афарыстычнай сентэнцыяй народны пісьменнік Беларусі Васіль Быкаў адвяргае ці, ў крайнім выпадку, удакладняе сусветны вопыт чалавецтва, увасоблены ў крылатым выслоўі Ф. Шылера “Каханне і голад валадараць светам”. Ва ўсялякім разе хоць ягоную (вопыту) састаўную частку – беларускую. Праўда, задоўга да вялікага беларуса Даніэль Дэфо натхнёна сцвярджаў, што *голад ўтаймоўвае нават каханне.* Пра гэта згадваў і Аляксандр Дзюма-сын. Гераіня ягонай славутай драмы “Дама з камеліямі”, зведаўшы голад у дзяцінстве і юнацтве, нават у панскіх палацах не змагла назаўсёды пазбавіцца ягонага жаху і таму пераступіла праз вялікае каханне, бо так моцна баялася вярнуцца ў абдымкі страшэннага ворага. Гэта падазравалі ўжо старажытныя рымляне, якія дасціпна заўважалі: *Без хлеба і віна стыне і Венера*. Ды і самі плоцевыя жарсці для многіх ўяўляюцца спецыфічным голадам, што дасканала ўвасоблена ў навеле Мапасана “Бадзяга”: *Но он не слышал ее слов, он был пьян, он обезумел, отдавшись во власть другого исступления, более гложущего, чем голод* (вылучана намі – І. Ш.)*, воспламенившись алкоголем и непреодолимым неистовством мужчины, который месяц был лишен всего, который хмелен, молод, пылок и сжигаем всеми желаниями, заложенными природой в могучую плоть самцов* (1, 48). Сам Хрыстос не змог пераадолець асноўных адамавых дамінантаў, закладзеных у першачалавека дзясніцаю Бога. Заканамерна, што існуе нават Сусветны дзень барацьбы з голадам, які прыпадае на 16 кастрычніка.

Есть еще любовный голод, – усклікала М. Цвятаева. *И отсталых подгоняют вновь // Плетью боли Голод и Любовь,* – падкрэслівае М. Гумілёў. Нават М. Горкі ў рамане пра рэвалюцыю і яе ролю ў развіцці грамадства “Жыццё Кліма Самгіна” сцвярджаў: *Любовь и голод правят миром, и мы все вместе выполняем повеления этих двух основных сил*. Таму яскравай ілюстрацыяй да выслоўя Ф. Шылера мог бы стаць фільм (ангельскі, праўда, але з французскім рэжысёрам) “Кухар, злодзей, ягоная жонка і ейны каханак”, у якім грэхападзенне гераіні адбываецца галоўным чынам на кухні рэстарана яе мужа, і сексуальны

акт смакуецца на фоне раблезіанскага ўвасаблення працэсу прыгатавання самай незвычайнай ежы. Мілосныя рухі і гукі надзвычай адпаведныя рухам і гукам кухароў і іх памагатых, што з амаль ідэнтычным натхненнем вядуць свой рэй да лагічнага завяршэння. Невыпадкова і заканамерна, па-мастацку апраўдана супастаўленне адпаведных фазаў кахання і распаду ежы: выкрытыя мілоснікі ўцякаюць голымі у рэфрыжаратары з гнілымі прадуктамі, а ў фінале цела забітага каханка падаюць, нібы фаршыраванага быка ці барана на велізарным разносе, абражанаму мужу і прымушаюць апошняга пад пагрозай смерці пакаштаваць (у прамым сэнсе) плоць суперніка, з якім некалькі дзён таму натхнёна дзяліў цела жонкі. Згадаем рымскае права, дзе развод азначае адлучыць ад *ложа і стала – a mensa et toro*.

Прыклады з французскай традыцыі невыпадковыя, бо якраз культуры гэтай нацыі прыпісваюць выключна эратычны пачатак. Праўда, пра гэта гаворыцца і ў рускай літаратуры, згадаем гераіню твора Л. Андрэева, якая пасля мілосных гульняў глядзіць на свайго каханка як на пачвару-пітона: *Утолил свой голод по самке и теперь холодно-равнодушный ко всему, что не сам.*

Беларуская мастацкая літаратура не можа пахваліцца падобнымі ўзорамі-экзерсісамі. Той жа згаданы Васіль Быкаў сцвердзіць свой анталагічны пастулат і ва ўласнай творчасці (загалоўны афарызм узяты з аповесці “Аблава”). Згадаем, што герой ягонай “Альпійскай балады” да сустрэчы з Джуліяй не зведаў нават звычайнага падлеткавага кахання: жыццё было значна складаней, чым забаўкі, ды і не было часу на *несур’ёзныя* справы. Бо калі ад голаду (падкрэслена намі – І. Ш.) памёр бацька Івана, яму прыйшлося карміць сям’ю. Хаця, аб’ектыўнасці дзеля, адзначым, што праз некалькі старонак пасля згадкі пра цяжкае дзяцінства і юнацтва Івана народны пісьменнік паказвае сапраўдны акт мілосці герояў, прычым зусім не ў цнатлівай для тагачаснай беларускай літаратуры манеры. Праўда, з’яўленне падобнай сцэны было абумоўлена развіццём падзей пасля трагічнага фіналу, якога і не было б без кахання і, галоўнае, ягоных вынікаў – нараджэнне сына. Але пра гэта ніжэй.

У метафарычным сэнсе паняцце “голад” надзвычай аб’ёмнае, аб’яднальнае, саборнае, шматстайнае, састаўное. Яно ўключае і ўзнёсла-духоўнае, і матэрыяльна-фізічны пачатак, дзе сутнасць голаду дамінуе.

Згадаем Біблію: *Вот наступают дни, говорит Господь Бог, когда Я пошлю на землю голод – не голод хлеба и не жажду воды, но жажду слышания слов Господних. И будет ходить от моря до моря, и скитаться от севера к востоку, ища слово Господня, и не найдут его* (Ам, 8:11–12). Пра гэта будзе гаварыць і самы дасканалы інтэрпрэтатар Святога Слова Эразм з Ратэрдама: *Хлеб для тела не столь важная пища, сколь важно для души – слово Божье* (2, 22). Аднак найперш трэба адрадзіць разуменне сутнасці голаду ў ягоным першасным значэнні, бо далейшая эманацыя такога надзвычай універсальнага паняцця можа прывесці да бясконцага пашырэння сэнсавага зместу, блытаніны і страты асноўнага стрыжня: сучасныя вучоныя вылучаюць голад камунікатыўны, структурны, эмацыйны, сэнсорны, інфармацыйны, сэксуальны. Л. Талстой нават параўноваў салодкую эстэтычную ежу – паэмы, раманы, санаты, оперы, рамансы, карціны, статуі – з соўсам, мясам, цукрам, цукеркамі. Людзі імі, і першым, і другім, аб'ядаюцца, што прыводзіць да, адпаведна, катару страўніка і катару мозгу, бо страчваецца здольнасць пераварваць і нават прымаць здаровую ежу, што цягне за сабой смерць, як фізічную, так і духоўную. Жан-Поль Сартр у аўтабіяграфічнай аповесці "Словы" гаворыць *о дамах, скользящих от полки до полки в тщетных поисках автора, способного утолить их голод*. Падобныя асацыяцыі выклікае яда ў адукаванага, відаць, героя рамана Зм. Бядулі "Язэп Крушынскі": *Ведаеце, пані гаспадыня... Гэтая бела-ружовая стопка нарэзанага сала нагадвае мне прыгожанькі томік паэзіі, лірычнай старасвецкай паэзіі. Ну, напрыклад, томік санетаў Петраркі. Гэта так прывабна, так хараша, так смачна, што проста аблізваешся* (3, 63). На адно са святаў сучаснай Беларусі спяклі вялікі пірог у выглядзе скарынаўскай "Бібліі". Яшчэ значна раней да падобных высноў прыйшоў Сімяон Полацкі, які два зборнікі сваіх пропаведзяў назваў адпаведна "Обед душевный" і "Вечеря душевная" (1681–1683).

Васіль Быкаў з уласцівай яму бескампраміснасцю імкнецца вярнуцца да вытокаў, *ab ovo*, падкрэсліць фізічны пачатак бытавання чалавека. Як ніхто ў нацыянальнай традыцыі, Васіль Уладзіміравіч звяртаўся да праблемы голаду ў жыцці беларуса, што і дазволіла яму прыйсці да высноў: над *прыроднымі інстынктамі пануе адно самы элементарны голад, які заглушае*

усякую боязь перадусім. Тым самым народны пісьменнік Беларусі набліжаецца да высноў нямецкага філосафа Людвіга Фейербаха: *Если у тебя от голода или по бедности нет питательных веществ в теле, то и в человеке нет пищи для морали*.

Вось чаму мастацкую літаратуру можна разглядаць праз прызму гэтага неадольнага тырана, што дазваляе па-новаму ўбачыць і ацаніць яе маральныя ідэалы. Менавіта гэта, спасылаючыся на словы аўтара, сцвярджае А. Жыд у прадмове да самага слыннага твора К. Гамсуна, падкрэсліваючы, што "Голад" – *не аповесць, а серыя аналізаў*. Аналізаў сутнасці цела і душы чалавечай у іх непарыўным спалучэнні падчас выключна неспрыяльных умоў, што знойдзе сваё ўвасабленне ў гісторыях нацыянальных літаратур, у тым ліку і беларускай. Здарылася так, што якраз неўраджай і голад на пачатку XII стагоддзя і прывялі ў значнай ступені да стварэння першага тэксту ў нацыянальнай літаратуры – надпісаў на Барысавых камянях. А падобнае ўзаемадзеянне дае мажлівасць гаварыць пра многія праявы быцця: як у цэлым пра яго сутнасць, так і пра асноўныя састаўныя часткі.

Голад, ягонае ўспрыманне і ўвасабленне мастацкім словам мае даўнюю традыцыю, якая да нашых дзён зусім не скончана, бо ў XX стагоддзі дадаліся такія з'явы, што прымушалі згадаць пачварныя старонкі з эвалюцыі чалавецтва. Так, Д. Гранін падчас выступлення ў Рэйхстагу (канец 2013 года) прымусіў плакаць дэпутатаў парламента Германіі аповедам пра маці, якая ў блакадным Ленінградзе корміць галодную дачку целам мёртвага сына, хаваючы парэшткі на холадзе за вакном. Аднак пачатак гэтых сусветных трагедый быў пакладзены значна раней, пра што было сказана ў Бібліі: *Будете есть плоть сынов ваших, и плоть дочерей ваших будете есть* (Лев: 26.29). А можа гэта не самае страшнае ў эвалюцыі чалавецтва. Невыпадкова Мантэнь заяўляў: *Меня возмущают не те дикари, которые жарят и потом едят покойников, а те, которые мучают и преследуют живых людей* (4, 107). Ён жа згадвае, што галы падчас аблогі горада Алезіі з'елі старых, жанчын і ўсіх, хто не змог трымаць зброю. Пра гэта яшчэ раней паведаміў Дыяген: *Мы можам з такім жа поспехам паядаць чалавечую плоць, як мы тое робім з мясам жывёлаў.* Хрысіп і Зянон, заснавальнікі школы стоікаў, не бачылі нічога паганага ў тым, каб падчас неабходнасці выкарыстоўваць трупы.

А Плутарх згадвае салдатаў Мігрыдата, якіх пакуты даводзілі да пажырання сабе падобных (5, 118). Ці не адсюль і пайшлі шматлікія казкі ўсіх народаў пра людаедаў, з якімі пастаянна сустракаюцца героі. Невыпадкова М. Мантэнь XXXI раздзел сваіх "Les essais" назваў вельмі проста: "Пра канібалаў".

Але лепш дадзім слова бясстраснаму летапісу:

Як пачалася вясна года 1602, дык найшоў мор на людзей: ад пяці да трыццаці ў адну яму хавалі. Хворых, галодных, спухлых было незлічона – жах браў бачыць такі гнеў Божы. У вялікіх жа местах кожнага паасобку хавалі ды яшчэ святары праводзілі. А тыя, што на Ніз пайшлі, амаль усе памерлі, мала хто застаўся. Паміралі ў местах, на вуліцах, на дарогах, у лясах, у пустэльнях, на раздарожжах, у пустых хатах, у гумнах. Бацька сына, сын бацьку, маці дзетак, дзеткі маці, мужык жонку, жонка мужыка пакідала, нічога не ведаючы адзін пра аднаго, і амаль усе паўміралі.

Ніхто не паспагадае ў велічна-абсурднай трагедыі: адзін чалавек прыходзіць у гэты свет, адзін і сыходзіць. Але каб даўжэй у ім заставацца, ён гатовы на ўсё. Перад страхам галоднай смерці забываецца ўсялякая мараль:

Калі ж хто стаяў ля варотаў ці нават у доме чыім стоячы хлеба прасілі, ці то бацька з сынам, сын з бацькам, маці з дачкою, дочка з маці, брат з братам, сястра з сястрою, мужык з жонкаю, дык такія словы моцна, слёзна, горка казалі: "Матухна, зязюлюхна, утухна, панюшка, спадарыня, сонца, месяц, звёздухна, дай крошку хлеба!" Тут, каля варотаў, будзе стаяць з раніцы да абеду і да полудня, так просячы. Там жа пад плотам некаторыя і паміралі.

А хто прасіў варыва, дык такія словы мовіў: "Спадарыня, перапёлачка, зорухна, зернетка, сонейка, дай дзіцятку лыжачку варыўца сырога!" (6, 247).

Пра гэта ж згадвае Уладзіслаў Сыракомля ў паэтычнай гісторыі Мінска. Наш славуты зямляк нібы баіцца сказаць усю праўду, каб не расчаравацца ў чалавеку. Гэта ж будзе стрымліваць пяро і А. Адамовіча ў ягонай дакументалістыцы, як і некаторых іншых пісьменнікаў non-fiction. Вось чаму стыль ранніх мастацкіх дакументалістаў набывае метафарычнасць і іншасказальнасць:

Жахлівы голад, які ў Інфляндыі і Белай Русі працягваўся аж да жніва 1657, адчувальны і тут; папярэднічала яму страшэннае мноства мышэй, якія завяліся на палях, пры платах, у стагах і хатах. Люд, сціснуты голадам, вымушаны быў есці ўсё, што траплялася: нават і гэтых, непрыгодных для ежы звяркоў. Пачаліся разбоі з-за кавалка хлеба. Голад, злы дарадчык, як яго назваў Вергілій, не даў нават трупам спакойна ляжаць у трунах (7, 389).

Для славутага раманіста нашага часу Стывена Кінга падобныя экі-вокі зусім непатрэбны: вязень з ягонага рамана "Супрацьстаянне", пакутуючы ад голаду, спачатку з'еў, гідуючыся, пацука, а затым пачаў жэрці труп калегі з суседняй камеры. А кіраўнік Цэнтральнай Афрыканскай рэспублікі, славуты Бакаса I праславіўся тым, што з'ядаў сэрца і пячонку сваіх паверžаных апанентаў. Ва ўсялякім разе, менавіта так ён тлумачыў факт знаходжання гэтых "варожых" органаў у сваёй лядоўні. Зусім нядаўна гісторыя паўтарылася. Газета "The Daily Mail" пісала, што баявік "Джабхат ан-Нусры" Абу Саккар, кідаючы праклёны няверным, з'еў перад тэлевізійнымі камерамі сэрца і пячонку палоннага салдата сірыйскага войска. І гэта нікога ўжо не шакуе. Мы настолькі гатовы ўспрымаць падобнае, што не маем сіл уключыць духоўны імунітэт. Невыпадкова герою Адама Глобуса пачынае здавацца, што яго накармілі чалавечынай. Напалоханаму дзіўнаватым, салодкім смакам шашлыка ў камароўскай карчомцы хлопцу мроіцца неверагодна-рэальнае.

З самых далёкіх часоў і пачынаецца ўвасабленне голаду як нейкай пачвары, наднатуральнай істоты, што валадарыць сусветам. Асабліва гэта праявіцца ў фальклоры і новых мастацкіх літаратурах, дзе застанецца вызначальны біблейскі пачатак. Менавіта таму гэты вобраз набывае самыя адметныя рысы і ўвасабленні. Ці не таму ўсе добра памятаюць вобраз рэальнага ўладальніка свету ў інтэрпрэтацыі М. Някрасава:

В мире есть царь: этот царь беспощаден,
Голод названье ему.

Водит он армии; в море судами
Правит; в артели сгоняет людей,
Ходит за плугом, стоит за плечами
Каменотесцев, ткачей.

Он-то согнал сюда массы народные.
Многие – в страшной борьбе,
К жизни воззвав эти дебри бесплодные,
Гроб обрели здесь себе.

Што значыць рэальная зямная ўлада ў параўнанні з віртуальнай, увасобленай у пачварнай істоце? – разважае рускі паэт у вершы “Железная дорога”. Цягнік імчыцца па зямлі, дзе ляжаць косці загінуўшых будаўнікоў чыгункі, душы якіх у вар’яцкай пагоні даганяюць жывых, каб паведаць пра ўласную трагедыю. І падобнае дзеянне ўспрымаецца не столькі як помста, колькі як нястрыманае памкненне абудзіць нешта чалавечае ў душах нашчадкаў, бо перад намі яскравая матэрыялізацыя сумлення чалавецтва, якое павінна пастаянна нагадваць пра трагедыю эвалюцыі людства. Агульную і канкрэтную. Індывідуальную і нацыянальную.

Бо менавіта *высокорослый больной белорус* становіцца ілюстрацыяй невымернай жорсткасці валадара сусвету, яго спрадвечнага цынізму і падману. Што зробіш, нашы продкі вельмі падыходзілі для гэтай ролі, пра што сведчыць і А. Герцэн, і дзясяткі іншых рускіх і польскіх тагачасных публіцыстаў. М. Някрасаў заклікаў тых, хто “не жеманная барышня”, “не закрываться перчаткою”, а ўбачыць адкрыта *губы бескровные, веки упавшие / Язвы на тощих руках…; колтун в волосах; опухшие ноги* толькі дзеля таго, каб сцвердзіць адвечнае: *Трудно свой хлеб добывал человек*! Шкада, што якраз падобнае ўспрыняцце беларуса стала вызначальным у мастацкай традыцыі. І нават узаконеным. Калі ў пасляваенны час у Гомель пераводзілі расійскую вну, што сталася Інстытутам чыгуначнага транспарту, то хацелі разам з бібліятэкай і выкладчыкамі ў дар удзячнаму народу падараваць і помнік вялікаму рускаму паэту, які першым увасобіў беларуса своеасаблівым паэтычным словам. Добра, што ў некага з *власть придержащих* хапіла пачуцця гумару і не давялі сітуацыю да абсурду.

Перад намі, па сутнасці, узор манументальнай прапаганды ў духу Сікейраса. І гэты вобраз вечны, бо нічога не мяняецца ў сусвеце. Так і не здабыў хлеба беларус на расійскай зямлі, да гэтага часу ён не *разогнул свою спину горбатую*; *и теперь еще тупо молчит и долбит ржавою лопатою мерзлую землю*. Што зробіш – класіка актуальная ва ўсе вякі.

Вяртаючыся да выступу Д. Граніна, які цытуе зробленае разам з А. Адамовічам (пра што ён актыўна імкнецца “забыць”), трэба згадаць, што немцаў мог значна мацней напалохаць раман А. Марыенгофа “Циники”, выдадзены менавіта ў Берліне ў 1928 годзе, дзе апісанні канібалізму ўражваюць значна болей, чым у амаль цнатлівых на гэтым фоне запісах беларускага і рускага пісьменнікаў. Так, А. Марыенгоф цытуе гісторыкаў: *В Смутное время на базарах в Москве продавали человеческое мясо* (пра гэта згадваў і Г. Караленка); французскага падарожніка Дэ Ту: *родные продавали родных, отцы и матери сыновей и дщерей, мужья своих жен*. Аднак не менш жахліва гучалі загалоўкі з тагачаснай “Правды”: *Людоедство и трупоедство принимает массовые размеры*. Можна згадаць і кнігу М. Лапаціна “В тисках голода: блокада Ленинграда в документах германских спецслужб и НКВД” (СПБ.: Европейский дом, 2000. – С. 300), або іншыя мастацкія і навуковыя даследаванні па праблеме голаду перыяду войнаў, рэвалюцый і грамадзянскай вайны або галадамору ва Украіне. Аднак мы іх свядома апускаем, як і верш М.Валошына.

Народныя ўяўленні нашых братоў увасабляе у *сербскай баладзе XIII ст.* “Адчай” Янка Сіпакоў, у якой голад паўстае *страшна жудасным жываглотам, вурдалакам ліхім, ненажэрным цмокам*. У поўнай адпаведнасці з народнай паэтыкай, ён успрымаецца ўсясільнай пачварнай істотай, здольнай лётаць без крылаў, без кап’я праціначь усіх, секчы без мяча і без паліцы, без ног гнацца, хапаць без рук, і нельга ад яго нікуды збегчы – дагоніць, знойдзе, забярэ з сабою. Такім жа паўстае цар Голад ў аднайменнай драме Л. Андрэева*: (весь озаренный красным отсветом горна, говорит с холодной и безнадежной свирепостью) Вы боитесь, дети? Пусть так. Но послушайте же меня, трусы. Не с пальмовой ветвью мира пришел я к вам, – я к вам прислан для убийства. И я пойду отсюда за вами – я ворвусь в ваши жилища, я передушу ваших младенцев, я выжму последнее молоко из грудей ваших жен и матерей – и убью их. И над их трупами вы заплачете горькими слезами. Смерть! Сюда!* (8, 149). Л. Андрэеў імкнуўся здзівіць і напалохаць сусвет, і з гэтым ён справіўся. І найперш таму, што сам зведаў падобнае: *Первый мой литературный опыт вызван не столько влечением к литературе, сколько голодом.*

У нацыянальным стылі інтэрпрэтуе адвечны вобраз Вацлаў Ластоўскі ў абразку “Голад” (1911), хаця сэнсаўтваральная сутнасць славянскіх паралеляў шмат у чым супадае:

Гэй, Голадзе-бацька, гэй! Дужы ты, – як гром, як воды ў шпаркім бегу, срог ты, і жаласці не знае сэрца тваё! Цяжка рука твая лажыцца на наш род людскі!..

Ты – свету ўладар, ты з смерцю-маткай пануеш над усякім творам жывым, ад пачаткаў дзён нашых мы стаім паміж вашай можнай апекай: тваёй, Голадзе, і смерцінай. Завідны ты аб уласць сваю, а шчодры пладамі багацця твайго. О, ты шчодра надзяляеш усіх-усіх!.. І праца твая красуе, і ўласць, і царства тваё пашыраюцца…

Гэтая пачварная істота ўсясільная, усемагутная, усюдыісная, ад яе не схавацца нідзе: *Глянь! Глянь вось туды – у курную хацінку, дзе галодная маці туліць да ўпаўшых грудзей галоднае дзіця: не знайшоўшы корму, змірае яно ў тваім абняцці… Ха, ха! Змірае, Голадзе, у тваіх бацькоўскіх руках!..*

Таму фальклорная паэтыка ў спалучэнні з выразным публіцыстычным пачаткам цалкам адпавядае праблеме: *З смерцю-маткай, усяможныя вы, пажынаеце законны свой плён, багаты плён, шырокі плён, – як багата і шырока зямліца наша…*

Пустой вуліцай горада нясмела каля сцен крадзецца людскі шкілет – так, шкілет, бо голад яго няньчыў, забаўляючыся ім, крадзецца, каб напасці, здушыць сабе падобнага… А там, сярод багацця і збыткаў, ці ж там таксама не тваё, Голадзе, панаванне?

Гэтая пачвара прадвызначае не толькі фізічнае бытаванне канкрэтнай асобы, але і яе духоўны складнік: *Сыты і сільны юнак божышч шукае… Голадзе, горды юнак проці ўсясільнай рукі тваёй чало паднімае, сіліцца глянуць на сонца – на сімвал праўды! Ты ведаеш, Голадзе-бацька, і ты, смерці-маці, што могуць быць божышчы без сімвалаў, а сімвалы без божышч. Як жа смешна вам юнацкая паманка! Як жа вясёла вам забава змагання душы з брухам! Цікавы канца, паклаў Голад руку сваю на гордую існасць людскую, знаць, цяжка была рука тая, бо зламаўся дух юнацкі, а сам ён брыў далей шляхам балотным-тучным, толькі час ад часу сілячыся падняць вочы на сімвал-сонца.*

Па сутнасці, знойдзены новы Бог (пра гэта гавораць і кураnёўцы ў эпапеі Івана Мележа, праўда, на сваім, сялянскім узроўні), ва ўсялякім разе людзі гатовы служыць яму нібы вышэйшай сіле і нават будаваць новыя месцы пакланення: *Славен будзь, Голад! Збудаваў бы я алтары табе, але ведаю, што не любіш ты новых, бо алтары ад веку ў імя тваё стаўляны. Слава твая ад зямлі асноваў!*

Слаўся, Голадзе, слаўся!... (9, 98–99).

Новыя алтары, вежы і храмы для новых багоў будуюцца перманентна, бо існуючыя ахвярныя спаруды разбураюцца вельмі лёгка. Згадаем Ф. Дастаеўскага: «*Накорми, тогда и спрашивай с них добродетели!» – вот что напишут на знамени, которое воздвигнут против тебя и которым разрушится храм твой. На месте храма твоего воздвигнется новое здание, воздвигнется вновь страшная Вавилонская башня, и хотя и эта не достроится, как и прежняя, но всё же ты мог бы избежать этой новой башни и на тысячу лет сократить страдания людей, ибо к нам же ведь придут они, промучившись тысячу лет со своей башней! Они отыщут нас тогда опять под землей, в катакомбах, скрывающихся (ибо мы будем вновь гонимы и мучимы), найдут нас и возопиют к нам: “Накормите нас, ибо те, которые обещали нам огонь с небеси, его не дали”. И тогда уже мы и достроим их башню, ибо достроит тот, кто накормит, а накормим лишь мы, во имя твое, и солжем, что во имя твое. О, никогда, никогда без нас они не накормят себя*! (10, 230).

Амаль усе філосафы і паэты садзілі на трон гэтую ўсесільную пачвару, апафеозам увасаблення якой у беларускай дакастрычніцкай паэзіі з’яўляецца верш Я. Купалы “Голад”, па сваёй паэтыцы надзвычай блізкі да біблейскай вобразнасці:

Праз поле, праз хаты і сёлы
Ў кароне з касцей чалавечых
Іду, разбуялы, вясёлы,
З хатомкай мярцвячай на плечах.
Паклоны б'е стар мне і молад
І дзетак рой босых і голых, –
Бо Голад я, Голад!

У Бібліі шмат старонак, прысвечаных з’яве, якая ўяўляецца амаль старажытнейшай на свеце (усяго голад узгадваецца ў вечнай

кнізе 69 разоў). Тым самым падкрэсліваецца трагізм чалавецтва, якое вымушана пакутаваць без самага асноўнага стрыжня, сцвярджаецца, што больш жахлівай можа быць толькі тая сітуацыя, калі ад цябе адвернецца Бог: *Пр. Амосъ угрожаетъ Израилю голодомъ, бол-е ужаснымъ, чемъ голодъ, происходящій отъ недостатка обычной челов-ческой пищи – гладомъ и жаждою слышанія словъ Господнихъ (Ам., VII, 11).* Аднак адсутнасць фізічнай мажлівасці выжыць у не меншай ступені сведчыць аб страце Бога, які адвярнуўся ад сваіх вернікаў і тым самым запусціў працэс іх знішчэння.

У вершах Купалы можна знайсці яскравыя паралелі з вялікай Кнігай. Некаторыя ягоныя выслоўі амаль пераклікаюцца з велічнымі радкамі “Плачу Іерэміі”:

Истощились отъ слезъ глаза мои, волнуется во мне внутренность моя, изливается на землю печень,
отъ гибели дщери народа моего, когда дети и грудные младенцы умираютъ отъ голода среди улице (2, 11);

Насъ погоняют въ шею, мы работаемъ – и не имеемъ отдыха;
Съ опасностью жизни въ пустыне достаемъ хлебъ себе;

Кожа наша почернела, какъ печь, отъ жгучего голода;

Плачуць цяжанька людзі бяссільныя,
Плача змучаны ўвесь мой народ.
Дый над гэтай крывёю магільныя
Расплываюцца енкі сірот,
Хоць у хаце дзецям
Хлеба, солі няма
А мучыцеляў смех над скаванымі
Разлягаецца страшным выццём…
Завываюць ваўкі над курганамі…

Маці мая, маці,
Што ж ты нарабіла?

Блудзіла сіротка на полі,
Блудзіла, шукала долі.
Працую, як той вол рабочы;
Хлеба шукаю…

Практычна ва ўсе часы літаратура, як і наогул мастацтва, знаходзіцца пад уплывам голаду, які ў значнай ступені фармуе нацыю, яе светапогляд і іх увасабленне ў прыгожым слове. *Доля народа залежыць ад яго яды і дыеты,* – сцвярджаў А. Бальзак. І, зразумела, ад стану здароўя ўсіх яго састаўных частак, у тым ліку і творцаў, фізічны складнік якіх уплывае на многае.

Вось чаму Усясільны Голад *безупынны, сейбіт бязмежнай заразы* шмат у чым прадвызначыў лёс многіх людзей, у тым ліку і пісьменнікаў. Вучоныя сцвярджаюць, што *под влиянием голодания подвергаются резкому изменению все отдельные элементы душевной жизни, т.е. те элементарные процессы, из которых слагается наша психическая жизнь. Изменяются наши чувства и эмоции, меняется общее наше самочувствие, жизне- и мироощущение, деформируются наши ощущения, восприятие и внимание, представления, идеи, их количество, качество и порядок течения, запоминание и воспроизведение, желания, стремления и волевые переживания. Словом – все отдельные элементы душевной жизни. Если меняются элементы, то неизбежно меняется и та сумма – вся наша душевная жизнь, все содержание нашего сознания, – которая слагается из этих элементов.* Адсутнасць яды ва ўсе часы кардынальна мяняе іерархію ўзаемадзеяння, голад не выносіць прысутнасці супернікаў, ён заўсёды і ў любых сітуацыях дамінуе, падпарадкоўваючы сабе ўсіх і кожнага. Лёгка і фатальна. Успомнім героя апавядання Д. Лондана "Прага жыцця": *Им владело только одно желание: есть! Он помешался от голода. Ему было все равно куда идти, лишь бы идти по ровному месту (11, 466).*

Усе мы ведаем выслоўе *Plenus venter non studet libenter* – Набіты жывот не схільны да навукі. Або згадаем гэты афарызм у інтэрпрэтацыі Ф. Ранеўскай: *На голодный желудок русский человек думать и делать не хочет, а на сытый – не может*. Аднак вельмі рэдка мы гаворым пра адваротнае: *Голодание (соответственно – сытость) резко деформирует всю нашу духовную личность, весь духовный багаж нашего "я", как со стороны содержания этого багажа: идей, убеждений, верований, вкусов, желаний, стремлений, оценок, чувств и эмоций и всего мировоззрения, – так и со стороны механизма смены и течения элементов этого багажа – душевных процессов. Голодание вытесняет из сферы сознания одни из этих элементов и заполняет его другими; подавляет и ослабляет одни идеи, убеждения, верования, вкусы, желания, эмоции и т.д. и усиливает и укрепляет другие (12).* Менавіта таму галаданне (доўгае ці нават кароткатэрміновае) у выключнай ступені ўплывае на творчы працэс.

У сусветнай літаратуры вельмі лёгка знайсці прыклады, што маляўніча ілюструюць высновы навукоўцаў. Беларускае прыгожае пісьменства ў гэтым плане зусім не выключэнне. Згадаем лёс пачынальнікаў новай нацыянальнай літаратуры, найперш звернемся да долі В. Дуніна-Марцінкевіча:

Жыццё ў Панюшкавічах сапраўды было галаднаватае. І не толькі ў сям'і бядотнай шляхцянкі Мар'яны Марцінкевічавай. Нядаўняя напалеонаўская разруха яшчэ адчувалася на зямлі Беларусі неадноўленымі фальваркамі, засценкамі. Цэлыя вёскі, разрабаваныя ненажэрнымі жаўнерамі, без розніцы, адкуль налятала гэтая саранча – з берагоў Сены ці Масквы, – ляжалі спустошаныя. Голад раўняў шляхту з мужыком, чалавечую істоту з жывёлінай, а вялікая Прырода паўтарала адвечны кругазварот. Неўзараныя адну-другую вясну ўрадлівыя гоні зарасталі спачатку пустазеллем – асотам, лебядой, сабачай мятай, конскім шчаўем, а потым лазовымі кустамі ды пірамідамі пахкага ядлоўцу. А тут яшчэ, пачынаючы амаль з вайны, даймала няўродзіца (асабліва яна паласне ў 1821–1822 гадах). Прывід галодных дзён стаўся ці не апошняй кропляй, якая напоўніла матчына сэрца рашучасцю адарваць сынка ад свайго андарака ды паслаць на ганаровае дзядзькаванне ў сталіцу (13, 11).

Такім жа было вясковае дзяцінства амаль усіх класікаў літаратуры, нягледзячы на тое, дзе і калі яны з'явіліся на свет: *Мой брат, Максім Гарэцкі, нарадзіўся 18 лютага (6 лютага паводле старога стылю) 1893 года у глухім кутку Беларусі – у маленькай, на 20 двароў, вёсцы Малая Багацькаўка (па-ранейшаму – Меншая Багацькаўка) Мсціслаўскага павета, закінутай паміж дрымоткіх панскіх лясоў Цемналесся, за 90 кіламетраў ад бліжэйшае чыгуначнае станцыі Орша.*

Вялікая сялянская сям'я бацькі і дзядзькі Якава складалася з 12 душ, жыла ў адной цеснай хаце з замшэлай саламянай страхою, з земляной падлогаю і маленькімі акенцамі на адну шыбу. Асвятлялася хата лучынаю.

Жылі бедна, кожная луста хлеба, кожная лыжка былі на ўліку. Працавалі многа і цяжка. Часта хварэлі (14, 209).

М. Танк піша ў дзённіку (1. III. 1939 года): *Становішча ў мяне катастрафічнае… У Вільні няма за што жыць… Цэлымі днямі і начамі думаю аб хлебе і паэзіі, аб паэзіі і хлебе* (15, 246).

Праз паўтара месяца ён яшчэ раз напіша, што галодным дням канца не відаць. Гімназістка сёмага класу А. Пашкевіч (Цётка) самлела на ўроку ад голаду.

Надзвычай ўражваюць успаміны Н. Арсенневай. Так, на пытанне: "Чаму ў Вашых творах так многа смутку? З чым гэта звязана?", яна адказала: *На гэта мела ўплыў само жыццё ў Вільні. Жылі мы ў вельмі цяжкіх умовах, што і адбілася на маіх вершах. Сястра памерла ў дарозе, пакуль мы ехалі, бацька захварэў, маці таксама была хворая, працы не было. Калі я вучылася ў беларускай гімназіі, дык вельмі часта мы клаліся спаць не еўшы, і таксама не еўшы, ішлі ў гімназію. Усё гэта мела падсвядомы ўплыў на творчасць* (16, 203). Падобны прывід будзе спадарожнічаць Н. Арсенневай на працягу ўсяго жыцця. Так, у лісце да М. Сяднёва ад 11 жніўня 1966 года яна падкрэслівае: *Каб штонебудзь стварыць добрае, трэба, як некалі рабіў Пушкін, замкнуцца недзе ў глушы, каб ніхто не рупіла й не займала. А ў нашых варунках гэта абсалютна немагчыма. Трэба зарабляць на кавалак хлеба. І аб паэзіі думаць няма калі. Не, раней паэтам усё-ж куды лепш жылося. А мо гэта толькі беларускім паэтам не спрыяе лёс?* (17, 311).

Безумоўна, маладзенькая паэтэса падсвядома-інтуітыўна прыходзіць да тых жа высноў, што і аўтарытэтныя вучоныя-фізіёлагі, прычым прыкладна ў адзін і той жа час. В. Манькоўскі ў канцы XIX стагоддзя пісаў: *Мозг при голодании теряет важнейшие из своих составляющих частей и так же идет к разрушению, как и другие части голодного человеческого организма. Ни одна часть организма не остается незатронутой при резком колебании питания* (18, 48). Пра гэта ж сведчыць Джулія Дональдсан, аўтар бестсэлера "The Graffalo": *Нельзя недооценивать разрушительное влияние недоедания. Это останавливает развитие ребенка, ослабляет его умственные и физические способности, лишает его шанса быть способным прочитать и понимать простые предложения.* Вось як В. Гапееў характарызуе галоўнага героя аповесці "Ведзьміна тоня": *Сяргей так і не змог запомніць ні адной літары. Ён і размаўляў яшчэ слаба.Ды і навошта былі яму тыя літары, калі ўвесь час, пакуль ён не спаў, яго мучыла адно пачуццё – голад. Яно было заўсёды, мо з самага першага дня яго жыцця, яно не знікала ніколі, яно толькі спала разам*

з Сяргеем і прачыналася разам з ім. Паступова Сяргей стаў абманваць свой голад – ён засынаў. З цягам часу сон стаў рэфлекторным. І на ўроках Сяргей іншы раз засынаў – ад голаду.

Уолт Уітмен пісаў, што ад паэзіі нельга нічога схаваць. Нават тое, што ты раніцай рабіў, чым снедаў (падкрэслена намі – І. Ш.) – гэта таксама адаб'ецца на тваім вершы. Паэзія адчуе і выдасць. Развагі амерыканскага паэта – гэта споведзь больш-менш сытага чалавека. А што рабіць чалавеку-творцу, які пакутаваў ад недаядання ў дзяцінстве, і ў творчы перыяд падвяргаецца тым самым выпрабаванням? Вось што піша М. Гарэцкі ў запісной кніжцы за 1930 год: *Абед з дзвюх страў 55 к. Вазьму адну першую. Эканомія. Усё-такі гарачага з'еў* (19, 396). Дылема? Дылема! Што выбраць?! Куды там легендарнаму аслу Бурыдана. М. Ліфшыц сцвярджае, што ўсе вершы М. Цвятаевай пасля рэвалюцыі – гэта вершы галоднага чалавека: *Голод стал для Цветаевой своего рода камертоном, музой и даже хронической болезнью, болезнью ментальности, болезнью самосознания, мироощущения, образа жизни* (20).

У адзіночцы, дзе можна звар'яцець ад самых разнастайных фактараў, не звязаных з харчам, шматгадовы вязень Піліп Пястрак марыць пра адно: выйсці на волю і купіць у мясной лаўцы *rozmaitości* – г. зн. абрэзкі розных гатункаў каўбас, якія застаюцца пасля таго, як зважылі лепшыя кавалкі заможным кліентам, а таму танна прадаюцца бедным. Хаця гэта зусім не дэлікатэс, пра што гаворыць амаль у той самы час, толькі ў іншай краіне, гераіня твора "Сабачае сэрца" М. Булгакава, якая катэгарычна супроць таго, што Шарыку набылі дарагой каўбасы: *Господи, да ему обрезков нужно было купить на двугривенный в мясной. Краковскую колбасу я сама лучше съем* (21, 261). Лірычны герой публіцыстычнага верша П. Панчанкі "Выстаўка ў Дамаску" з горыччу згадвае маладосць:

Марыў я: калі ж нам давядзецца
Паспытаць хоць конскай каўбасы.

Каўбаса, прычым не толькі пальцам пханая, становіцца своеасаблівым сімвалам заможнасці і характарызуе агульны ўзровень жыцця. Успомнім палескую прыказку: *гэто тобе не пры Польшчы коўбасою дзьвэры завязваць*. Савецкі афіцэр з рамана С. Пясецкага

пагражае класавым ворагам, што хутка закочыцца іх *каўбаснае жыццё*.

Голад – лепшы сябар і натхніцель на творчыя эксперыменты. М. Танк піша, што Рэмбо ў свай “Алхіміі слова” адкрыў колеры галосных літар, а ён – колеры сваіх галодных дзён: панядзелак – белы, аўторак – сіні, серада – блакітная, чацвер – зялёны, пятніца – чырвоная, субота – чорная (15, 254). Згадаем, што славуты Шарык *начал учиться по цветам* – так ён вызначаў крамы, дзе ёсць мяса. Ды і ў наш час усё вяртаецца на кругі свая. Як сцвярджае В. Казько, пасля смерці народнага пісьменніка Пімена Панчанкі грошай у яго засталося роўна на пачак запалак. А з харчовых прыпасаў – пачатая булка хлеба ды адзіная цыбулінка (22, 170). Затое вельмі ўдаліся хаўтуры: *Хаўтурны стол угінаўся ад выпівону і закусону. І як жа елі ўсе – жэрлі – як налівалі і пілі – з носу сачылася, як журыліся і смуткавалі згаладнелыя творцы і нятворцы.*

Пра якое спасціжэнне законаў мастацтва маладым талентам можа ісці гаворка, калі будучы пісьменнік вымушаны дбаць пра самае неабходнае? Васіль Быкаў згадвае, што падчас вучобы ў Віцебску бохан хлеба каштаваў рубель, таму гэта быў асноўны наедак. Але каб купіць свой бохан, трэба было ўставаць вельмі рана, каб паспець да дзевяці гадзін. Якая творчасць, якія музы, якая веліч?! Пра што гаворка, калі наперадзе самыя змрочныя перспектывы? Сервантэс памёр галоднай смерцю. Шуберт галадаваў і памёр у 31 год. Ізольда Ізвіцкая адышла на вечны спачын ў 38 гадоў ад доўгага голаду, як і фантаст А. Бяляеў у Гатчыне падчас вайны.

Пра гэта пісаў яшчэ ў V стагоддзі Фабій Фульгенцый: *В эти злополучные, скудные времена мы не алчем поэтической славы, ибо алчем хлеба насущного* (23, 9). (Паэт супастаўляе словы *fama – слава* (г. зн. вечнасць) і *fomes* (*голад*, г. зн. надзённае, набалелае). І зразумела, што перамагае і што дамінуе ў гэтым адвечным супрацьстаянні. Невыпадкова рытар Лісімах павесіўся з голаду.

Ніяк не змянілася сітуацыя і на пачатку ХХ стагоддзя. Становішча нацыі заставалася крытычным. Вось пра што пісала газета “Наша Ніва”, якая, здавалася б, павінна была друкаваць у першую чаргу літаратурна-эстэтычныя матэрыялы: *У Климовичским*

павеци Магилеўск. губ. хлеба у мужыкоў нехват, ядуць мякину; У Смоленск. губ. чыстаго хлеба близко саўсим не видаць. Па многих вуездах ад недаяданьня пачали хварэць на тыфус (№ 6, 1908); *Радашковичы Вил. губ. Пачалася вясна, и канчаецца ў мужыкоў* хлеб (№ 9, 1908); *з Слонимскаго пав. Гроденскай губ. Хлеб у мужыкоў увесь выйшаў. Будзе голад. З усих канцоў вуезду идуць весьци, што появиўся тыфус дзеля таго, што людзи галадаюць…* Ад голаду з'яўляюцца ў заслабленым арганізме самыя разнастайныя хваробы, што перашкаджаюць звычайнаму інстынкту выжывання. М. Гарэцкі ў "Камароўскай хроніцы" расказаў пра настаўніка Міхалку Ваяводу, што з дрэннага харчавання захварэў на скарацечныя сухоты і памёр зусім маладым. Засталіся толькі кніжкі па гісторыі краю, ды рукапісы вершаў.

У адным з апошніх інтэрв'ю "Не наракаю на долю" Васіль Быкаў успамінае: *Усё тое лета дома было галаднавата, хлеба не было з зімы, бульбачка паявілася толькі ў канцы жніўня. Тая галаднаватасць была маёй спадарожніцай і ў горадзе, заўжды хацелася есці...* Будучы пісьменнік не мог вучыцца мастацтву у Віцебску, бо не было яды; дзеля хлеба аддаў апошнюю сарочку. *Порцыя пярловай кашы з лыжачкаю масла каштавала 60 кап., але была дужа маленькай тая порцыя. А купіць другую… Цэлыя дні хадзілі галодныя. Абыходзіліся кіпятнем (24)* У гэтым плане цікавасць уяўляе супастаўленне з вопытам В. Распуціна, які ўвасобіў свае падлеткавыя пакуты ў славутым апавяданні "Урок французскага". Рускі пісьменнік спазнаў голад і ў сяле, і ў горадзе, аднак лічыў апошні больш пакутным. Пра гэта сведчыць і вядомы гісторык В. Грыцкевіч: *Питание сельских жителей было разнообразнее, чем у горожан. Подспорьем была близость рыболовных угодий и лесов с ягодами, грибами, дичью* (25, 34). Памяць пра жахлівае дзяцінства засталася назаўсёды з В. Распуціным, як і з В. Быкавым. А голад народны пісьменнік зведаў з дзяцінства: *Кожнай вясной да Вялікадня канчаліся хлеб і бульба, пачыналася пара траўнікаў – жахлівых коржыкаў з лебяды і крапівы. І так аж да жніўню, калі даспявала бульба ў агародзе і пачыналі жаць ячмень – на крупы. Жахлівая пара на 7 гадоў – да самай вайны.* Толькі ў вайну, паводле слоў народнага пісьменніка, змаглі людзі паесці. У апошнім сваім творы ён згадвае тое, што не мог сказаць за ўсё пакутлівае жыццё:

Настала вясна 1940 году. І з ёй, як заўжды, галадуха, не было хлеба, скончылася бульба. Калі маці прынесла кілаграмаў шэсць мукі і невялічкі кумпячок ад брата, які жыў у Заходняй Беларусі, то гэта быў цуд. (Пра вядро бульбы пад вясну, як пра цэлае багацце, узгадвае і В. Распуцін.) А далей самае страшнае. Пачалася калектывізацыя. Забралі ўсе зерне з хаты. Маці галасіла так, што ён ніколі не чуў. Усё падчысцілі, не пакінулі ні калiва. Чым было карміцца, што расло ў агародзе? А на двары стаяў яшчэ сакавік 1933 году, з якога пачынаўся вялікі голад аж з самай вайны. Толькі ніхто ня ведаў таго, што чакае людзей наперадзе. Па сутнасці, народ свядома знішчалі: *Неяк надумалі пабіць жорны, каб не малолі, здавалі збожжа дзяржаве. Пайшлі па вёсцы і ва ўсіх пабілі верхнія камяні. Пабілі і ў нас, кінулі кавалкі ў крапіву пад плот. Але бацька змайстраваў абручы і ноччу, як пасне вёска, неяк змацуе тыя кавалкі і паціху зьмелі на хлеб. А ранкам кіне тыя ж кавалкі на ранейшае месца ў крапіву, бо хадзілі, правяралі, ці ляжыць там, куды яны кінулі.*

Заканамерна, што гэты пачварны прывід не адпускаў пісьменніка да канца жыцця. Толькі тады ён змог ад яго пазбавіцца, калі апісаў усё ў аповесці "Сцюжа". Як казаў аўтар, гэта ўжо ня выдумка, гэта балючая праўда. Вось чаму ўспаміны пісьменніка амаль тэкстуальна супадаюць з фрагментамі аповесці:

– А, тады! – здагадалася цётка, што ён мае на ўвазе. – Білі. На тры кускі камень пабілі. Ляжалі ў крапіве. Ды яшчэ кожны дзень рабілі абход, правяралі, ці ляжаць, дзе кінулі.

– Хто разбіў? – сказаў ён і сцішыўся, чакаючы адказу, які быў для яго дужа важны.

– Ды камсамольцы гэтыя. І акцівісты. Але мой Іван усё роўна малоў. Зрабіў такія абручы, саставіць камяні і змеле ўначы. А пасля разбярэ і зноў кускі ў крапіву. Там і ляжаць. Тыя прыйдуць, паглядзяць, у сшытачку нешта памецяць. Так і абыходзіліся, – ціхенька засмяялася цётка, задаволеная ўласнай з Іванам хітрасцю (26, 165).

Сімвал згубленага пакалення – чалавек, які толькі перад смерцю задаволіў асноўную жыццёвую патрэбу. Васіль Быкаў гаворыць пра шчасце бацькі, які толькі на старасці гадоў наеўся хлеба даволі… Аднак вяртаецца ўсё на кругі свая. І пасля страшэннай вайны пачварная кастлявая здань пачынае сваё блуканне:

Хлеба не было, бульбы таксама. Успамінаючы, аднак, вайну, казалі: затое тады ад'еліся. І хлеба было, і да хлеба. Калгасы распусьцілі, абраблялі свае надзелы. Было і немцам, і партызанам, і сабе заставалася. Ня тое, што ў калгасах. Ды мінулася тое, цяпер зноў калгас.

Нешта падобнае згадваў гомельскі пісьменнік Іван Сяркоў: *У маёй маці Дар'і Цімафееўны я быў не першым дзіцём, а другім ці трэцім, яны паміралі немаўлятамі – дактароў не было і дзіцячага харчавання таксама. З успамінаў дзяцінства помніцца мне голад 1933 года. Ідучы на поле жаць жыта, маці мяне пакідала ў былым паноўскім садзе, дзе была дзіцячая пляцоўка. Праз шчыліны паркана, які агароджваў сад, я пільна сачыў, калі маці пойдзе на калгасны абед, дзе атрымае заціpку і кавалачак хлеба. Маці ела там нішчымніцу і, вяртаючыся на поле, падавала мне праз паркан лустачку хлеба. Той матчын хлеб я памятаю да гэтага часу* (27, 15).

Вось што згадвае Васіль Быкаў, калі вярнуўся дадому: *Нічога не змянілася і пасля вайны. Жыццё тут было да жаху беднае, каровы не было. Бацька хадзіў прасіць паўлітра малака ў брыгадзіра – для афіцэра Чырвонай Арміі. Гадавалася малое парася, якога вырашылі прырэзаць з нагоды госця. Каб хоць засквaрыць бульён…*У дзённікавым запісе ад 2 ліпеня 1944 года Кузьма Чорны натуе, што ад дрэннай яды (і тае вельмі мала) апошнім часам вельмі аслабеў.

Пра што можна было марыць у падобных варунках? Пра Манмартр і Парыж, Лазенкі і Варшаву, Калізей і Рым, чароўныя хвалі акіяна і экзатычныя краіны? З іншага боку Оруэл, які пакутаваў ад недаядання, пакінуў запіс: *Может быть, людям только тогда и есть о чем петь,когда они на грани голода.* Ад голаду выразна мяняецца псіхіка чалавека. В. Быкаў пакідае запіс пра земляка Іванова, у якога «была адна неспатольная мара – дзе чаго пад'есці» (25). Каб крыху знізіць пафаснасць, дадзім слова гумарыстам. Спачатку беларускім: *Жохмана баяліся ўсе ў інтэрнаце, бо Жохман за паўкіламетра ад інтэрната ўжо чуў носам, хто дзе й што гатуе на вячэру. Ад яго хаваліся, зачыняліся на засаўку, але Жохман прыходзіў, непазбежны, як Страшны суд, грукаў у дзверы, скавытаў і енчыў за імі, пакуль не адчынялі* (28, 33). Недарэчны герой Я. Гашэка прыцягвае ўвагу

сваім жаданнем з'есці хоць што-небудзь, з-за якога пастаянна трапляе ў неверагодна-недарэчныя сітуацыі. Балоўн нагадвае сабаку, які, пакутуючы ад воўчага голаду, сядзіць ля дзвярэй каўбаснай крамы і пакутліва нюхае сцягно: праглынае абед свайго афіцэра, мяняе цыгарэты на хлеб, вылізвае кацёл, у якім зварыўся абед (29, 393–395). Аб чым думае маладзенькая Л. Арабей: *У час вайны, у першыя пасляваенныя гады у нашага пакалення не было нічога больш святога, больш жаданага, чым кавалак хлеба. Я, студэнтка ўніверсітэта, сядзела ў пакоі, вучыла нейкі прадмет і не магла засяродзіцца – у тумбачцы ляжаў кавалак хлеба і ён вабіў, цягнуў да сябе. Уставала і з'ядала той хлеб. Ну вось, няма яго, ну і няма, можна вучыць далей* (30).

Не хочацца крыўдзіць таленавітую пісьменніцу, што нядаўна сышла з жыцця, недарэчным параўнаннем, аднак тут справа зусім не ў ёй, бо падабенства паміж жывёлінай і галодным чалавекам амаль ідэнтычнае, сцвярджаюць вучоныя. І таму тысячы прыкладаў з гісторыі літаратуры.

При голодании внимание человека – намеренно или нет, все равно – фиксируется и направляется ко всему, имеющему отношение к питанию, и проходит мимо всего побочного, постороннего делу питания. Особенно ярко это проявляется у собак. Возьмите кусок хлеба или мяса и покажите его голодной собаке. Этим вы сразу прикуете ее к руке с хлебом. Взгляд и вся поза собаки сделаются подобием куска железа, притягиваемого магнитом. Протяните руку направо – и голова собаки повернется туда же, протяните налево – и ее голова идет налево, подбросьте хлеб вверх – и собака начнет подпрыгивать вверх. Все ее внимание оказывается прикованным к пищевому объекту (12, 113).

Нешта падобнае згадвае Ніл Гілевіч у аповесці "Перажыўшы вайну", дзе бацькі няшчасных дзяцей звяртаюцца, нібы ў старажытным летапісе, з ласкавымі словамі да суседзяў (*Міхалінка, або Марылька, Ганначка, выручай, калі можаш…*), бо просяць ратунку не для сябе. Іншыя не вытрымлівалі галоднага позірку акашчанелых дзяцей і рабілі ўкопкі дачасна – даставалі з баразны дробныя, як арэхі, бульбінкі. Падлеткі і дзеці шукалі і знаходзілі свае спосабы наталення голаду. Каб не так востра смактала пад лыжачкай – зрывалі ў садах непаравыя зялёныя яблычкі –

“чаркачыкі” – і грызлі, пакуль аскоміна не зводзіла пашчэнкі. Не менш арыгінальнымі ўяўляюцца і пошукі іх расійскіх равеснікаў з далёкай Сібіры: *Голод в тот год еще не отпустил, а нас у матери было трое, я самый старший. Весной, когда пришлось особенно туго, я глотал сам и заставлял глотать сестрёнку глазки проросшей картошки и зерна овса и ржи, чтобы развести посадки в животе, – тогда не придется все время думать о еде. Все лето мы старательно поливали свои семена чистой ангарской водичкой, но урожая почему-то не дождались или он был настолько мал, что мы его не почувствовали. Впрочем, я думаю, что затея эта не совсем бесполезная и человеку когда-нибудь еще пригодится, а мы по неопытности что-то там делали неверно* (31, 626). Аналагічныя эксперыменты праводзіць і адзін з герояў твораў Зм. Бядулі. Стары Лявон пасля смерці сына на вайне становіцца жабраком, бо выгараваўся за ўвесь свой век і зусім заслабеў. Ён не можа зарабляць, аднак не хапае яму сілы і адвагі прасіць кавалак хлеба пад чужымі вокнамі: *Жадаў ён знайсці спосаб, каб зусім не трэба было есці… “Эт! – думаў ён. – Жыў бы я тады адзін-адным, без ніякай людской помачы, вады бы толькі сабе не шкадаваў, што ж, гэтай стравы лёгка дастаць!” – І яшчэ болей заблішчалі яго вочы* (32, 71). Праўда, эксперымент закончыўся трагічна. Начальства, што прыехала ў вёску, каб разабрацца з новым святым, знайшла толькі сцюдзёны, як лёд, труп Лявона: *Шчаслівая ўсмешка асталася на твары яго, відаць, у часе ціхага канання радаваўся ён, што пасля свайго апошняга адкрыцця яму ўжо болей не трэба будзе людской помачы чакаць* (32, 71). Адразу згадваецца показка пра цыгана, які абяцаў каню накарміць яго заўтра. І амаль прывучыў таго, але раптам эксперымент скончыўся нечакана: конь здох. Аднак і цяпер ёсць адэпты кармлення арганізму энергіяй сонца, месяца, паветра. Браты Грым напісалі казку пра гаршчок, які меў здольнасць варыць кашу ў неабмежаванай колькасці. Г. Уэлс стварыў раман “Стравы багоў”. Згаданы фантаст А. Бяляеў, нібы прадчуваючы сваю трагічную пагібель, у 1928 годзе напісаў аповесць “Вечный хлеб”, дзе распавёў гісторыю пра нямецкага вучонага, які стварыў ядомую вуглевадародную субстанцыю, здольную павялічвацца ўдвая кожныя суткі, і тым вырашыў адвечную праблему пошукаў харчу для людзей.

Падобныя супярэчнасці характарызуюць паводзіны героя рамана С. Пясецкага “Жыццё раззброенага чалавека” (напісаны ў 1939 годзе ў турме, выдадзены ўпершыню ў 1957 годзе, пераклад у ARCHE, № 5, 2014). Седзячы ў парку, ён не можа глядзець, як тоўстая маці прымушае дзетак з’есці другі сняданак: булачкі з маслам і шынкай. З якім замілаваннем сочыць ён за булкай, якую дзяўчынка свядома кінула, і маці забараніла яе падымаць: *Булка засталася на зямлі. Я бачыў выдушанае з яе масла і кавалак тоўстай лусты шынкі. Голад падштурхоўваў мяне ўсхапіцца і як мага хутчэй падняць булку, у якой была з’едзена заледзве чацвёртая частка…* Аднак навокал былі людзі, і ён вырашыў перачакаць, бо заміналі двое мужчын: *Я чакаў, пакуль яны пройдуць, каб потым падняць булку. Я намагаўся надаць абыякавы выраз свайму твару, каб яны не здагадаліся аб маім намеры. Яны былі блізка. Зараз прамінуць мяне. Раптам (што за паскудства) мужчына ў карычневым гарнітуры зрабіў крок управа і раздушыў падэшваю булку, расціраючы яе на жвіры. Я адчуў моцны боль у грудзях. Моцна сціснуў пашчэнкі. О, калі б мог яго выцяць!*

М. Чарняўскі, які нарадзіўся ў 1943 годзе, успамінае: *Жылі бедна, як і большасць вяскоўцаў. Былі рады асцюкаватай скарынцы хлеба, кожнай бульбіне. Прычакаўшы вясны, збіралі яе, гнілую, таўклі ў ступе, пяклі “пышкі”, як у нас казалі. Сваёй хапала ў гэты час толькі на пасадку. Выручала шчаўе, поліўка з яго: падбеленая малаком, нярэдка была ў хаце і сняданкам, і абедам, і вячэрай* (34, 411–412).

Нічога не змянілася і праз гады, калі будучы пісьменнік пайшоў вучыцца ў суседнюю вёску за 13 км. ад роднай хаты. Вяртаўся адтуль *пад марш галоднага жывата, бо мала ў каго вяліся грошы, каб можна было нечага перакусіць у школьным буфеце ці ў пасялковай рабочай сталоўцы* (34, 412).

Умовы жыцця ў значнай ступені фармуюць і спецыфіку светаўспрымання, асабістыя густы чалавека, у тым ліку і кулінарныя. Адметны празаік Анатоль Казлоў, які нарадзіўся праз дваццаць гадоў (1962) на Магілёўшчыне, згадкі пра сваё дзяцінства і сталасць назваў даволі рэзка – “Не люблю грыбоў і ягад”, бо ўсё лета вымушаны быў шчыраваць у лесе:

Магчыма, з-за гэтай дзіцячай раскошы на ягады ды грыбы я цяпер, у сталым узросце, не люблю аніводную лясную ягадзіну,

асабліва чарніцы, не цешаць мяне і паходы ў грыбы. Як гаварылі ў нас ў вёсцы, даліся яны мне ў пячонку ў тыя маладыя, дзіцяча-юнацкія гады (35, 146–147). Лес, які заўсёды ў паэзіі лічыцца гаючым, на гэты раз прадстае ў іншай іпастасі. У аповесці Г. Караленкі сыры падвальны камень высмоктвае сокі, сілы і здароўе з "дзяцей падзямелля", тое ж робіць і лес з беларускімі дзецьмі, якія з самага пачатку школьных гадоў, ад першага класу і да апошняга, трапляюць амаль ў прыгонную залежнасць ад яго, становяцца ледзь не рабамі.

Пра гэта ж згадвае Андрэй Федарэнка, апісваючы, што вясковыя дзеці, гадаваныя на прыродзе і сваіх каларытных, натуральных смачных харчах, прыходзілі пасля канікул у школу такімі дохлымі, бледнымі, амаль не падрослымі (36, 102).

Яны і глядзець на гэтыя дары лесу не могуць, тым болей іх есці: "Чаму воўк грыбы не есць, калі яны такія смачныя? Дык воўк мяса шукае. Які з грыба наедак?" – пытае сам сябе пісьменнік у адметным эсэ і шматлікіх творах пра маленькую радзіму, дзе дзіцёнак стаіць перад адзінай праблемай – выжыць.

Гэта ж зусім не труфелі, кошт якіх амаль прыроўнены да кошту дарагіх металаў. Таму і ў грыбах не шукалі экзатычнага смаку, гэта была не аздоба да галоўнага чынніка, як у цяперашняй рэцэптуры, а дамінуючая страва, да якой штурхаў голад: *Грыбы елі. І ўсякія грыбы, нават валуі, калі добрых грыбоў яшчэ не расло. Валуі гэтыя вараць-вараць, ваду сальюць, ізноў вараць. Тады горстачку мукі аўсянае ўсыплюць, ізноў вараць. І смаржкі елі, толькі баяліся, каб не атруціцца… Елі і бялянкі, і рыжыкі* (37, 19–20).

Зусім іншыя адносіны да грыбоў у той час, калі яны не становяцца асновай харчавання з прычыны адсутнасці іншай яды, а проста забаўкай, дадаткам да іншых страў: *Цяпер прызнаны і ўхваляваны, марынаваны ці салёны, як след прыпраўлены грыбец!* – вось узнёслы тост багатага застолля, якое ўзнаўляе згаданы вышэй Ніл Гілевіч:

Баравічок марынаваны
Не ўступіць закусі любой!
А рыжык! Пане мой каханы!
Адно падхоплівай губой! (33, 107)

Аўтар у рамане “Родныя дзеці” палемізуе з тымі, хто сцвярджае, што народ любому грыбу рады і бярэ нават порхаўкі. Праўда, бачачы, як некаторыя аматары збіраюць “чэмпіёны” (г. зн. шампіньёны, якія здаўна раслі на нашых лугах, аднак пачалі іх есці толькі зусім нядаўна), ён дапускае, што хутка з’явіцца новы дэлікатэс – запяканка з мухамора або мухамор на скаварадзе. Аднак падобныя ўсхваленні лясных дароў даволі рэдкія ў айчыннай літаратуры. Дамінуе зусім іншы пачатак. Згадаем дзясяткі апісанняў, калі героі, галодныя і спакутаваныя, вымушаныя есці, нібы тыя вавёркі, сырыя грыбы, часта зусім непрыдатныя для ежы (В. Быкаў, І. Пташнікаў). Герой апавядання Зянона, вяртаючыся прыцемкам дахаты, убачыў у саснячку, як паблісквають грыбы сыраежкі. Яму вельмі хацелася есці, бо цэлы дзень нічога не меў у роце, таму рызыкуе: *Назьбіраўшы ў шапку навобмацак тых сыраежак, Андрэй ішоў у хату і жаваў тыя грыбы, крыху салодкія і пякучыя за язык. І толькі дома ён зразумеў, што наеўся не сыраежак, а мухамораў* (38, 69).

У такіх умовах мяняецца ўсё ў духоўным жыцці чалавека, бо адсутнасць жыццядайных асноў кардынальна мяняе манеру паводзін, усё падвяргаецца адаптацыі ў адзіным накірунку.

Наряду с деформацией такого рода в этой области замечается еще и другая. Голод не только обостряет восприимчивость органов чувств в одном направлении и уменьшает ее в другом, но он тем самым вполне определенно направляет наше внимание в сторону пищевых объектов и явлений (12).

Знойдзем вербальную ілюстрацыю да заяўленага тэзіса, бо тут схавана глыбокая навуковая выснова. Вось пра што трызніць падлетак з аўтабіяграфічнай аповесці М. Стральцова:

Цяпер яму пахла ўжо чутней за ўсё паранай бульбай, той, што засталася ад раніцы і стаяла ў печы за засланкай у чыгунку, – падсохлая бульба, з падсмяглай аж да чырвані скуркай, такая духмяная, калі расціснуць яе, і цёплая. Пахла яму і каржом, таксама падсохлым, у жаўтлявых іскрынках прасяных шароек зверху і з прыліплым спадыспаду попелам, – ах, які гэта смак, калі адламаць сабе адно з тых “акенцаў”, на якія дзеляць корж перад тым як саджаюць яго на лапаце ў печ! (39, 228).

Усё ў арганізме асобы, яе свядомасці і памяці працуе толькі дзеля аднаго – знайсці харч. І дзеля гэтага яна пойдзе на ўсё.

Згадаем Дж. Лондана: *Крепко ухватившись за стебель камыша, он выдернул что-то вроде луковицы, не крупнее обойного гвоздя. Луковица оказалась мягкая и аппетитно хрустела на зубах. Но волокна были жёсткие, водянистые и не насыщали* (11, 465).

Так сталася, што перад абліччам пачварнага ворага аднолькава безабаронныя і *джэнтльмен* з вялікай дарогі, і беларускі юнак, невыпадкова іх спробы выратавання амаль ідэнтычныя:

Ён запусціў руку ў падраную кішэню світы і шчопцем грэбаў там за падкладкай, спадзеючыся хоць штокольвек знайсці на падман голаду: хоць крошку каржа ці хлеба, хоць пшанічнае ці жытняе зернейка. І хлебную крошку ён знайшоў, сухую і гаркаватую, як паспытаў на зуб, і аж дзве пшанічыны на астачу: рассмакаваўся і захацелася больш. Сама была пара прыдумаць нешта яшчэ, і на памяць паслухмяна ўсплыло гарышча з гронкамі мерзлай рабіны, падвешанай да шастка, у падсуседдзе да венікаў, з матчынымі журавінамі, насыпанымі на стары задубелы жакецік, і як успомніў пра гэта, не схацелася ўжо сядзець у пограбе.

Трэба толькі заглушыць голад, прычым любым спосабам, інакш зладжаная сістэма разбурыцца: *Ён спахапіўся на думцы, што яму пацяплела. Бач ты, адагрэўся, мусіць-такі, у пограбе, ды і тут зацішна, а ля коміна дык і цёпла зусім: добра цяпер, зімою, паляць у печы. Ён набраў сабе ў жменю журавін, адшчыкнуў рабінавую гронку: сядзеў, прыхінуўшыся плячамі да коміна, і паволі, жмурачыся, спрабаваў на зуб, качаў у роце гаркава-кіслыя, сцюдзёныя ягады. Скора яму надакучыла гэта, ды і ў горле перасела і нешта ўжо балюча казытала там* (39, 229). Фізіялогія стрававання аналагічнай будовы. У безыменнага героя Лондана ад балотных ягадаў *язык распух, стал сухим, словно шершатистым, и во рту был горький вкус* (11, 464).

У падобным стане знаходзіўся герой Гамсуна, якога голад мучыў без перапынку і, каб пазбавіцца яго, ён то лізаў трэску або адарваную ад курткі кішэню, смактаў камень ці падбіраў счарнелую апельсінавую скурку.

Дзеці вайны, героі апавядання Івана Чыгрынава “За сто кіламетраў на абед”, жывуць з пастаянным адчуваннем голаду: *А мы па-ранейшаму хацелі есці. Як заходзіў год за год, так і голад за голадам ішоў… Каб хоць трохі пад’есці, мы, здаецца, гатовы былі ісці на край свету* (40, 47).

Яны зайздросцяць Васілю, якога забралі ў дзіцячы дом, дзе ён не будзе галадаць, бо там даюць фасолю і амерыканскія кансервы; згадваюць салдацкія кухні, з якіх даўным-даўно іх пакармілі; ад безвыходнасці ловяць у гнёздах хілаватых птушанят драздоў, якіх пасля смажылі. Няма нічога новага ў свеце. Галодны герой Дж. Лондана, зачапіўшыся, падае на кубло курапатак: *Там было четыре только вылупившихся птенца, не старше одного дня; каждого хватило бы только на глоток; и он съел их с жадностью, запихивая в рот живыми; они хрустели у него на зубах, как яичная скорлупа*. А. Федарэнка апавядае пра чалавека, які вожыкаў еў, кідаючы іх жывых у печ і прыкрываючы засланку цэглай (41,173). Дзеці з твора І. Чыгрынава рабуюць палоннага немца, з торбы якога вытраслі на траву дзесяць сырых бульбін, два акрайцы пушнога хлеба, што ад дотыку рассыпаўся ў руках, ды яшчэ палавіну яешні, можа, з чыйго святочнага стала. Але нарэшце збылася іх мара: загадчык дзетдома, куды яны з прыгодамі дабраліся, загадаў: *Ідзіце абедаць*. Сучаснае дзіця гэтага не можа зразумець. Псіхолагі гавораць, што каб цяперашняму жыхару горада запомнілася вячэра, трэба, каб на ёй прысутнічала тайванская прынцэса. А вось звычайны абед у дзетдоме стаўся ці не самай яскравай падзеяй у жыцці гурта маленькіх дзяцей, што дзеля яго здзейснілі незвычайнае, як для іх узросту, падарожжа.

Ды і будзённая страва становіцца насалодай для таго, хто пастаянна галодны, як у аповесці І. Сяркова: *Бульба ўжо зусім халодная, але на дзіва смачная. Не запальваючы агню, я макаю яе ў соль і не магу наесціся* (42, 155). Тое ж самае характэрна для героя Якуба Коласа*: Крапіва з шчаўем, першая новая веснавая страва, была вельмі смачная, і Юрка аплятаў яе з ахвотаю, моцна сёрбаючы і шморгаючы носам* (43, 187).

Герой твора Ул. Някляева з дзяцінства памятае толькі, што *біўся і мяне білі, і быў заўсёды галодны* (44, 370). Чалавек, *вянец прыроды*, не можа разгарнуцца поўнасцю, развіць свае здольнасці, яму не да высокіх матэрый, да таго, што робіць яго чалавекам. *З лепшых людзей робіць голад звяроў,* – сцвярджае М. Гарэцкі ў апавяданні “Роднае карэнне”. Эдгар По расказвае пра маракоў, якія пасля катастрофы з’елі маладзенькага юнгу.

Сувязь паміж разумовай дзейнасцю і фізічным станам чалавека падкрэсліваў П. Сарокін, які аналізаваў уласную мажлівасць

займацца навукай у надзвычай неспрыяльных умовах: *Лично я в марте-апреле 1919 г. при недостаточном общем питании и почти полном отсутствии жиров животного и растительного происхождения заметил за собой относительный спад умственной работоспособности. В 1918–1921 гг. мне довелось беседовать на эту тему со многими профессорами и работниками умственного труда Петрограда, и почти все они жаловались на упадок умственной энергии и работоспособности. И объективно за эти годы большинство из них сделали гораздо меньше, чем в предыдущие – сытые – годы. Число не только напечатанных, но и написанных работ за эти годы меньше. Если возьмем статистику вышедших в центрах книг (наименований) и периодических изданий, то даже по сравнению с 1917 г. оно меньше, не говоря уже о том, что серьезных трудов за эти годы почти не выходило, а выпускалась всякая макулатура* (12, 129–130).

У жартаўлівай форме гэтая ж праблема ўвасоблена ў славутым сатырычным творы Ільфа і Пятрова:

Лев Толстой, – сказал Коля дрожащим голосом, – тоже не ел мяса.

– А когда он писал «Войну и мир», он ел мясо! Ел, ел, ел! И когда «Анну Каренину» писал – лопал, лопал, лопал! Попробовал бы он «Войну и мир» написать, сидя на вегетарианских сосисках.

Карусь Лапаць, *alter ego* Якуба Коласа, скардзіцца на неспрыяльныя ўмовы для творчасці, калі чалавеку зусім не да пісаніны: *Прыйдзеш часам з полі дадому, есці хочацца. Жывот раве, як Кандратавы жорны* (43, 187).

Тое самае сцвярджае і Л. Савёнак, герой якога спачатку ўспрымае заключэнне ўрача як дасціпны жарт:

– А што ў чалавека калупаць? Мазгі, – кажа, – гэта дрэнь, густы кісель і больш нічога. І галава, – кажа, – патрэбна чалавеку хіба як покрыўка для тулава, каб у жывот лішняя вада не зацякала. Бо сам бачыш, што кожны чалавек жыватом наперад ходзіць, а не наадварот, а значыцца, і ўсё чалавецтва жыватом наперад рушыць… (45, 231).

Класічны філасофскі дыспут пра спрэчкі канкрэтных састаўных частак цела чалавека вырашаецца ў агульнапрынятай шкале вартасцяў:

– Я тады пасмяяўся з ягоных словаў. Але неяк пазней давялося мне тры дні не есці. Дык што вы думаеце? У чалавека нейкія

думкі, апрача тое, што кажа жывот. Вось тады і паверыў таму дзіваку-доктару. Знацца, калі чалавек не прападае, у яго спраўны жывот, а галава тут зусім лішняя? (45, 231). Тым болей, Арыстоцель лічыў, што мозг створаны для ахалоджвання крыві і ў працэсе мыслення ніякага ўдзелу не прымае.

Эразм Ратэрдамскі пісаў, што на розум вельмі лёгка накідваюць цуглі іншыя жарсці чалавечыя і вядуць яго куды захочуць, асабліва калі жывот з сумленнем змагаецца. Развіваючы гэты тэзіс, славуты афарыст Е. Лец сцвярджаў: *У барацьбе паміж сэрцам і галавою заўсёды перамагае страўнік*. Ф. Ніцшэ не разумеў, адкуль можа ўзяцца "воля да жыцця" пры дрэнных харчах. Дарэчы, ён не любіў цяжкую для страўніка, паводле ягонага ўспрымання, нямецкую кухню, тлумачачы паходжанне нямецкага духу з сапсаванага жывата. Ды і да ангельскай ён адносіўся не лепш, бо яна дае духу *цяжкія ногі – ногі англічанак*.

А многія дзеячы беларускай культуры знаходзіліся гадамі ў падобнай сітуацыі. Па сутнасці, і станаўленне, і эвалюцыя новай беларускай літаратуры былі жорсткай данінаю голаду. Хаця і не заўсёды, бо былі і *тучныя* гады:

Перед каждым Новым годом Иван Шамякин и Янка Брыль ездили на "Победах" в Раков покупать молочных поросят. В 1960-е годы, уже на "Волгах-21", часто отправлялись по субботам на базар в Столбцы. Где-то по дороге заходили в придорожный ресторан: он славился отменным супом и самодельными пельменями и черной икрой... Довольно часто в "писательском доме" покупали буженину, ветчину, шинку, грудинку, – згадвае дачка аднаго класіка *(46, 165)*.

Аднак гэта хутчэй выключэнні, якія падцвярджаюць агульнае правіла, бо інтэлігент, герой твора М. Стральцова 1964 года, жывіцца інакш: *Вячэраў ён сырадоем і недаедзеным у абед зачарсцвелым акрайчыкам хлеба* (39, 125); *узяў кошык, акраец хлеба і жаўтлявы мяккаваты шмат сала* (39, 10).

Як сведчаць фізіёлагі, мацней за ўсё ад недахопу пажыўных рэчываў пакутуюць менавіта вышэйшыя і складанейшыя формы разумовай дзейнасці. С. Пясецкі з горыччу пісаў: *Але каб мазгі маглі разважна працаваць, трэба,каб чалавек меў ежу. А я – шчаслівы ўладальнік цудоўнага органу пазнання – ня маю што з'есць. Трэці дзень я галодны і ня ведаю, калі пашчасціць паесці.*

Адчуваю, што паліць мяне гарачка. Напэўна, блішчаць мае вочы – голад лепшы за атрапін. Стан чалавека, які пакутуе ад голаду, апісвае Дж. Лондан: *Странные мысли и нелепые представления точили его мозг, как черви* (11,469). Згадаем стан герояў твораў Свіфта, Гамсуна, Оруэла, Быкава.

Голад вымаразіў ім учуцці ў грудзі і слёзы ў вачах высушыў (47, 511), – так апісвае сваіх герояў Эліза Ажэшка. Вучоныя даказваюць, што нават у сабак падчас галадання немажліва выпрацаваць новыя рэфлексы, а тыя, што з'явіліся, існуюць зусім нядоўга. Найперш знікаюць штучныя ўмоўныя, затым – натуральныя, і менш за ўсё падвергнуты зменам безумоўныя рэфлексы. *Последовательность исчезновения рефлексов перед смертью находится в обратном отношении к порядку их появления в ранний период жизни,* – лічыць М. Фралоў. Не раўнуючы звычайных жывёл з *homo sapiens*, вучоныя бачаць адзінства ў эвалюцыі ўсяго жывога на зямлі: *Нечто похожее, по-видимому, имеет место и у людей...*

Згаданы раней верш М. Някрасава ўздымае складанейшую праблему, якая закранае не толькі сацыяльныя і бытавыя аспекты. Што такое народ? Хто рухае цывілізацыю? Дзеля чаго твораць людзі? Чые задумы ажыццяўляе самая безабаронная і самая актыўная ў гэтым працэсе каста? Што прымушае чалавека да дзейнасці? Няўжо толькі голад, толькі прага выжыць? Няўжо ён прымусіў малпу злезці з дрэва і заняцца працай? Няўжо прага хлеба прымусіла прыдумаць кола, зрабіць плуг і навучыцца гадаваць жывёлу? Якраз пра гэта гаворыць Янка Маўр у аповесці "Чалавек ідзе", дзе ён у мастацкай форме ілюструе асноўныя палажэнні энгельсаўскай "Дыялектыкі прыроды".

Пытанне толькі на першы погляд рытарычнае. Павук дае павуціну, карова – малако, авечкі – воўну, але хто ж стварае Калізеі, Луўры, чыгункі, паравозы, гарады? Народ? Няўжо *варвары, дикое скопище пьяниц,* як вызначае паняцце *народ* генерал у "Железной дороге", вырашаюць сутнасць цывілізацыі? Дыскусіяй паэт прадказвае тое, што праз пэўны час скажуць навукоўцы, у прыватнасці, выдатны сацыёлаг Пітірым Сарокін у сваёй славутай працы "Голод как фактор", які прымае прыярытэт пачуццёвага пазнання рэчаіснасці*: Вообще нужно сказать, что на практике люди познали множество явлений (например гипнотизм, методы*

воспитания и социального влияния – Игнатий Лойла и иезуиты – ряд явлений в области питания, лечения и т. п.) гораздо раньше, чем их открыла и осознала теоретическая наука. Вось чаму варта пагадзіцца з ягоным тэзісам:

Мы представляем собой чудесный трансформирующий аппарат, перерабатывающий энергию куска мяса или хлеба в «Героическую симфонию» Бетховена, трагедию Шекспира, «Principia» Ньютона, «Моисея» Микеланджело, в засеянное поле крестьянина, кусок сукна рабочего – словом, во все то, что зовется предметами и явлениями «культуры» во всех ее бесчисленных проявлениях, начиная с первобытного каменного топора и кончая современными городами с их библиотеками, музеями и зданиями, с их фабриками, заводами и бесконечно сложной жизнедеятельностью. Все эти явления культуры – особые формы мировой энергии или мирового бытия, появившиеся благодаря переработке низших форм энергии чудесной машиной, называемой человеком (12, 8–9). Магчыма, эстэтам ад чыстага мастацтва можа падацца, што тут дамінуе фізіялагічны пачатак: могуць узнікнуць асацыяцыі з каровай, што ператварае зялёную траву ці сухое сена ў самы дасканалы прадукт прыроды – малако. Аднак гэта так, бо эвалюцыя чалавека і грамадства ў выключнай ступені залежаць ад першаасновы.

Раз жизнедеятельность человека сводится к очерчиваемому процессу обмена веществ (получению энергии, ее переработке и расходованию), то, очевидно, поведение людей находится в сильнейшей зависимости от первого члена этого ряда, т. е. от того, какая энергия и в каком количестве поступает в человеческий организм. Подобно тому, как работа любой машины зависит от качества и количества поступающего в нее топлива, так и работа (поведение) человека-машины прямо или косвенно обусловлена количеством и качеством энергии, получаемой им извне. Вполне логично поэтому предположить, что поведение человека представляет собой в известной мере «функцию» количества и качества получаемой им энергии как «независимой переменной». Поскольку же всякий социальный процесс, в конечном счете, состоит из совокупности человеческих актов и поступков, то очевидно, что и социальные процессы обусловлены этой независимой переменной (12, 42). Слушнасць падобных

думак падкрэсліваецца і тым, што здаровы чалавек заўсёды хоча есці. У мастацкай літаратуры шмат сцэнаў, калі толькі хворыя і нядужыя адварочваюцца ад яды. Згадаем “Евангелле”, дзе гаворыцца пра ўваскрасенне мёртвай дзяўчынкі: *І вярнуўся дух яе, і яна зараз жа ўстала, і Ён распарадзіўся, каб далі ёй есці* (Лк: 8, 55). Толькі хворыя жывёлы цалкам адмаўляюцца ад яды. Так, жывёлы з “Фермы” Джорджа Оруэла адчулі недарэчнасці ў паводзінах кабылкі Молі, якая скардзілася на нейкі загадкавы боль, хоць апетыт у яе заставаўся цудоўны. Без паліва спыняюцца ўсялякія машыны, без харчу замірае дзейнасць чалавека. Успомнім старонкі “Палескіх рабінзонаў”, дзе апісваецца голад маленькіх герояў:

З кожным днём хлопцы слабелі ўсё болей і болей. Разам з тым псаваўся і ўвесь іх настрой. Часта ў іх наогул ніякага настрою не было – ні добрага, ні кепскага, – а так, нейкая абыякавасць.

Ім здавалася, што яны гэтак усё сваё жыццё бадзяюцца і будуць век бадзяцца; яны забываліся на свой дом, на тое, што павінны прыйсці бандыты і надыходзіць рашучы момант.

Нарэшце аднаго разу Віктар заўважыў, што ўвечары ён чамусьці пачаў дрэнна бачыць. Дзівіўся, цёр вочы – нічога не памагала.

– Што гэта такое можа быць? – ламаў ён галаву.

– Гэта, мусіць, курыная слепата, – сказаў Мірон. – Яна бывае тады, калі чалавек марнее ад дрэннага харчавання.

Яны ўжо і хадзіць не мелі ахвоты. Часам па некалькі гадзін ляжалі нерухома.

Аднаго разу яны гэтак ляжалі пад кустом на палянцы і мутнымі вачыма пазіралі навакол. А дзень быў ясны, прыгожы. Уверсе шчабяталі птушкі, унізе гулі розныя мухі, жукі, мільгалі матылі (48, 165).

Абыякавы да сваіх нашчадкаў сусвет забывае пра іх, дбаючы пра болей шчаслівых насельнікаў. *Муки голода уже притупились, но он чувствовал, что ослаб. Ему часто приходилось останавливаться и отдыхать… А больше всего его донимало сердце. После нескольких минут пути оно начинало безжалостно стучать, а потом словно подскакивало и мучительно трепетало, доводя его до удушья и головокружения, чуть не до обморока* (11, 467). Надзвычай уражваюць сцэны канваіравання зусім саслабелага вязня В. Шаламава, які практычна не мог рухацца.

Гумарыстычна ўзнаўляе падобную сітуацыю вядомы фельетаніст Л. Савёнак у фрагментах “З запісной кніжкі супрацоўніка «СБ»”: *1921 год, студзень. Учора хацелася есці, сёння хочацца і заўтра будзе хацецца* (45, 88). Менавіта таму на заўвагу рэдактара, што слова *глава* трэба перакладаць як *старшыня*, а не галава, журналіст адказвае: *Ды гэта не мае значэння – і глава, і галава – усё гэта дрэнь. Галоўнае ў чалавека – жывот. Калі ён пусты, дык і ў галаве не дужа поўна будзе.* Галодныя супрацоўнікі думаюць не пра юбілей газеты, сто нумароў якой уяўляюцца дробяззю перад сотняй фунтаў мукі?! *У цябе ўсё мука ў галаве, – упікнуў яго рэдактар, – а аб справе дык ты не думаеш*. Галоўны па газеце, пад’еўшы бульёну з воблай у асобным кабінеце, рэкамендуе супрацоўнікам уласныя жываты, што, як сабакі вурчаць, тужэй падпаразаць. Але цяпер колькасць радкоў, надрукаваных у газеце, усе пераводзяць на вагу воблы, якую можна купіць на ганарар. Па сутнасці, А. Мрый увасобіў сэнс жыцця ў выслоўі – “Жыў чалавек, жыве яго вантроба”. І дае апісанне Яўтуха Абжэры, жыхара вёскі Галадранкі, які *мае рост 2,3 м, а вагу сем пудоў, не мае пуза, а есць як у прадонніцу. Нядаўна яго жонка пайшла некуды і не паспела даць яму аніякіх дырэктыў. Дык што б вы думалі? Ён сам палез у печ, з’еў чыгун бульбы, падрыхтаваны для кормнага парсюка, буханку хлеба 10 хунтаў і ражку з цялячым пойлам выпіў* (49, 107). Але далёка яму да гашэкаўскага Балоўна.

Чалавек, пазбаўлены яды, не можа выконваць свае сацыяльныя функцыі: *от поста не только гниет тело, но и беснуется душа*. Невыпадкова яшчэ Гіпакрат падкрэсліваў, што падчас голаду людзі не павінны працаваць. Сігналам да бою ў старажытным Рыме была каманда “Сыты: гатовы” – галодных воінаў на бітву не выстаўлялі. Герой Гамсуна не можа напісаць артыкул, хоць ужо заявіў пра сябе як журналіста; чалавек у чырвоармейскай зношанай адзежы гатовы дапамагчы зняможанаму бацьку выкапаць магілу і пахаваць маленькую нябожчыцу: *Я памагу, толькі раней каб мяса прычакаць, і хоць колькі разоў укусіць. Я не вытрымаю з голаду…* Яго падтрымлівае таўстаматы персанаж: *Зварым мяса, паямо, бо ўміраем з голаду, і паможам* (50, 183). Мяса заўсёды асацыіруецца з сілай. Мяса – гэта сімвал улады, бо ад яго ідзе цялесная сіла, мужнасць, баявы дух. Доступ

да яго выразней за ўсё падкрэслівае сацыяльны статус асобы. Архіўныя запісы сведчаць, што пасля пераезду ўраду ў Маскву Ленін атрымліваў на сям'ю на месяц 20 кг мяса, а Сталін – толькі 2. (Ільвіная доля ў сапраўдным, а не метафарычным значэнні). Можа і гэты факт падштурхнуў пакрыўджанага несправядлівасцю да змагання за жыццёва значымыя прывілеі. Кавалачак мяса вызначае долю чалавека, нават ягонае жыццё. Згадаем баксёра са славутага аднайменнага апавядання Джэка Лондана: *Выйдя из клинча, Сэнди пошатнулся, – судьба его висела на волоске… И снова Том Кинг с горечью подумал о куске мяса и пожалел, что не пришлось ему подкрепиться для последнего решающего натиска* (11, 451).

Якраз чужой плоці не хапае ветэрану рынгу для перамогі (нестае сілаў, каб нанесці рашаючы ўдар), а таму ён пераможаны як зараз, так і ў будучым жорсткім жыцці, дзе яго чакае смерць. Аслабелая на шчаўі (бацька загадаў эканоміць грошы) дачка Летуна з рамана Г. Марчука "Крык на хутары" менавіта з-за таго, што не ела мяса, не мае сілы ўцячы ад гвалтаўніка і гіне разам з ім у хвалях Гарыні. Для гераіні рамана Алеся Адамовіча, якая трапляе ў безвыходнае становішча, галоўнай каштоўнасцю на свеце становіцца разлітае напярэдадні малако. Як і для маладзенькага ўрача з апавядання М. Булгакава, які у часы разрухі згадвае кавалак масла, ад якога ён некалі высакародна адмовіўся, але і цяпер бачыць яскрава прамасленую паперу, дзе быў схаваны гэты скарб *с впадинами от пальцев, с проступающей на ней росой*. Як паэтычна апісваецца, здавалася б, такая будзённая рэч.

А. Бальзак у "Трактате о современных возбуждающих средствах" (1839) пісаў: *Судьба народа зависит от его пищи и диеты. Те, кто едят рыбу, рождают девочек, те, кто едят мясо, рождают мальчиков, те, кто едят хлеб, рождают мыслителей.* У наш час гэты зыходны тэзіс знаходзіць сваё пацверджанне.

Доктар Лант, даследчык творчасці Толкіена, лічыць, што паражэнне оркаў у баях з людзьмі, эльфамі і гномамі адбылося праз тое, што яны пакутавалі ад авітамінозу. Калі б яны маглі хоць зрэдку есці пірог з заварным крэмам, або салату, вэнджанага ласося, гісторыя для іх была б лепшай. Якраз апошняе дае падставы правесці аналогіі паміж віртуальнай краінай і нашым краем, бо клімат Беларусі найбольш дакладна адпавядае клімату Міжзем'я.

Нават Ф. Ніцшэ лічыў, што нельга ў такіх варунках ацэньваць паводзіны чалавека, зыходзячы з агульнапрынятых умоў сацыяльнага жыцця, бо *моральные ценности как мнимые ценности во сравнении с физиологическими*. Ён жа сцвярджаў: *В удовлетворении своих желаний (пищи, женщин, имущества, силы) большинство людей поступают, как стадный скот, а не как личность, даже если они личности (51, 440).* Д. Гранін пісаў, што падчас голаду ніякай вартасці не маюць ні золата, ні кнігі, ні антыкварыят. Толькі хлеб і гарэлка: хлеб крыху даражэй. Гаварылі, што Л. Арлова лятала спецсамалётам у блакадны Ленінград нібыта любавацца белымі начамі. На самой справе – скупіць антыкварыят. У паслякалумбавай Іспаніі, калі ўсё было засыпана каланіяльным золатам, здараліся выпадкі галоднай смерці ўладальнікаў клятага металу. Разрадзім змрочную атмасферу лёгкім гумарам, які падтрымлівае заяўлены тэзіс: *Один денщик получил большую серебряную медаль за то, что умел восхитительно жарить украденных им гусей. Другому дали медаль за то, что получал из дома чудесные продовольственные посылки, и его начальник во время самого отчаянного голода обжирался так, что не мог ходить* (29,175–176).

Пра гэта ж заявіў Ф. М. Дастаеўскі: *Ты возразил, что человек жив не единым хлебом, но, знаешь ли, что во имя этого самого хлеба земного и восстанет на тебя дух земли, и сразится с тобою, и победит тебя, и все пойдут за ним, восклицая. Знаешь ли ты, что пройдут века и человечество провозгласит устами своей премудрости и науки, что преступления нет, а стало быть, нет и греха, а есть лишь голодные* (10, 230).

Патдобную выснову не менш афарыстычна сфармуляваў і Кузьма Чорны. Беларускі пісьменнік апавядае, як маленькая Аміля нясе бацьку "нішчымны хлеб, сухі, вымучаны з апошняй мукі" і бачыць сцэну прыніжэння роднага чалавека, які пераносіць абразу як належнае. *Калі чалавек кожны дзень у голадзе і холадзе, дык тут ужо ўсякія межы і ўстанаўленні руйнуюцца,*– сцвярджае пісьменнік у аповесці "Лявон Бушмар". Доўгі пакутлівы голад становіцца прычынай неадэкватных паводзін героя Гамсуна, які здзяйсняе ўчынкі, што супярэчаць звыклым жыццёвым нормам. Так, ён прадаў ліхвяру камізэльку, а грошы аддае жабраку і ў пакутах блукае сярод натоўпу сытых людзей, рэальна

адчуваючы зняважлівую пагарду. Чалавек у падобным стане можа быць неадэкватным. Герой Джэка Лондана першую частку золата, якую ўжо не мог несці, хавае пад камень, каб потым знайсці, а другую праз некаторы час высыпае проста на зямлю; ён спрабуе злавіць голымі рукамі аленя або курапатку, хаця добра ведае недасягальнасць сваіх намераў; імкнецца выкапаць чарвяка ў вечнай мерзлаце, хаця добра ведае, што яны там не жывуць.

Пазбаўленыя харчу людзі паводзяць сябе неадэкватна: *Какой голод, – удивился Мо Хун и показывает на мух, летающих по камере.* Ле Гофф пісаў, што *даже на уровне повседневной жизни полуголодные, дурно питающиеся люди были предрасположены ко всем блужданиям разума: снам, галлюцинациям, видениям*. Дж. Лондан згадвае, што ягонаму герою ноччу сняцца раскошныя абеды, сталы, застаўленыя прысмакамі. А. Чэхаў сцвярджаў, што лепш за ўсіх апісвае яду галодны чалавек. З ім салідарны М. Салтыкоў-Шчадрын у “Сказке о том, как мужик двух генералов прокормил”; М. Булгакаў, які галодным пісаў пра лукулаўскія піры; А. Аверчанка, што ў эпоху татальнага голаду напісаў “Поэму о голодном человеке”, у якой пераўзышоў Рабле. Біёлагі сцвярджаюць, што ў шэрагу выпадкаў у галоднага чалавека *начинают появляться бредовые состояния, ясность сознания мутнеет, наступает «голодный психоз» – душевная жизнь резко расстраивается*. Паэтычна гэта ўвасобіў П. Панчанка:

Быць галодным – хітрая нагрузка.
Спаць то спіш, ды сніш такую дрэнь,
Што пасля па вуліцах Бабруйска
Ходзіш, як пабіты, цэлы дзень.

Нешта падобнае згадвае Я. Баршчэўскі ў “Шляхціцы Завальні”, калі ў раздзеле “Думкі самотніка” апавядае пра Лебядзівы год. Падчас шведскай вайны валадарылі па ўсёй Беларусі голад і чума. Зямля тады была без снегу, нагадваючы бясплодныя стэпы, паўночны вецер забіваў сваім дыханнем кволую рунь, ад моцных марозаў трэскалася зямля, рыба гінула ў скаваных лёдам азёрах. І тады адбывалася нечаканае: у вёсках апоўначы пад вокнамі некаторых хацін здарыліся незвычайныя і страшэнныя цуды: сонных абуджаў моцны крык дзіцяці, але калі хто выходзіў, каб забраць дзіця ў хату, дык нікога не бачыў на панадворку і плачу

не чуў, а толькі вылі каля суседніх дамоў сабакі. Такія выпадкі, “часта паўтараючыся, даводзілі ўсіх да найвялікшай роспачы” (52, 491). На гэтым засяроджвае ўвагу і І. Ляскоў, апісваючы голад саракавых гадоў XIXст. у главе “Юдоль”: *В народе стало усиливаться мрачное озлобление. Мужики ни за что, просто били своих жен, старики обижали ребят и невесток, и все друг друга укоряли хлебом и один на другого все призывали пропасть: «О нет на вас пропасти»*. Некалі старажытныя грэкі распавядалі пра пакуты Тантала, які стаяў па шыю ў вадзе, але не мог напіцца; над ім віселі галінкі з раскошнымі пладамі, якія адразу ўзляталі ўгору, калі той працягваў да іх руку. Тут ужо не да высокай эстэтыкі, як у апавяданні Ф. Кафкі “Мастацва галадання”, дзе расказваецца аб працэсе ўзвядзення гэтай справы ў ранг своеасаблівага эстраднага мастацтва з далейшым ператварэннем у масавае папулярнае шоў: *кожнае галадаванне мае сваю мяжу з усімі вынікаючымі з гэтага наступствамі*. Пра нешта падобнае гаворыцца ў драме “Галадар” С. Кавалёва, створанай на аснове славутай навэлы, пра што беларускі аўтар, як звычайна, сціпла не інфармуе. Падобныя гульні надзвычай небяспечныя, бо фінал іх у большасці выпадкаў непрадказальны. Так, Пампоній Атцік, які перапісваўся з Цыцэронам, вельмі цяжка захварэў. Лекі не толькі не дапамагалі, але і ўзмацнялі пакуты. Таму ён вырашыў памерці з голаду. Аднак, адмовіўшыся зусім ад яды, ён нечакана для ўсіх не толькі ачуняў, але і цалкам выздаравеў. Калі ж сябры і цесць Агрыпа прыйшлі да яго радасныя і шчаслівыя, ён іх агаламошыў цвёрдым рашэннем галадаць і далей, да самай смерці. Паколькі яму ўсё роўна некалі прыйдзецца пераступіць гэты жахлівы парог,то лепш цяпер завершыць гэты працэс, а не пачынаць яго з цягам часу спачатку. Дыяген Лаэртскі расказваў пра філосафа Клеанфа, з якім па сутнасці паўтарылася папярэдняя гісторыя. Калі ў яго распухлі і загнілі дзёсны, ён адмовіўся ад яды і праз пэўны час зусім ачуняў. Але, зведаўшы нірвану, якую дае чалавеку затуханне жыццёвай сілы, вырашыў не вяртацца назад і рашуча пераступіў праз той парог, да якога так блізка, як і яго папярэднік, падыйшоў.

У наш час ужо не вышэйшыя сілы, а, наадварот, зусім рэальныя, ствараюць не горш пачварныя ўмовы для пакутаў чалавека. А. Салжаніцын у “Архіпелагу Гулаг” падрабязна ўзнаўляе, як вязня

прымушаюць галадаць ці не месяц на пайцы ў 100 гр., а потым раптам прыносяць абед: *жирный украинский борщ, отбивную с жареной картошкой и в хрустальном графине красное вино.* І далей рускі пісьменнік усклікае: *Чего не изобретут праздные, сытые, бесчувственные?.. Брат мой! Не осуди тех, кто оказался слаб и подписал лишнее…*

Гавораць, што свойская свіння, пазбаўленая догляду, ужо праз пакаленне вяртае знешні выгляд і нораў сваіх далёкіх здзічэлых продкаў. Чалавек зусім недалёка адыходзіць ад яе, бо пераўтвараецца ў складаных варунках у нейкую звыродную істоту, і ўсё выпрацаванае культурай людства імгненна знікае. Вось як апісвае амерыканскі пісьменнік збыдлячэнне героя: *Стал подкрадываться к куропаткам ползком, как кошка подкрадывается к воробьям*; *Он сбросил свою поклажу и на четвереньках пополз в камыши, хрустя и чавкая, словно жвачное животное* (11, 464). Культурны слой у чалавеку настолькі мізэрны, што знікае вельмі, вельмі хутка, падчас без астатку. Згадаем ужо цытаванага французскага класіка:

Рандель чувствовал голод, зверский голод, тот голод, что заставляет волков кидаться на людей.

И голод нестерпимый, дикий, ненасытный, сводящий с ума голод, сразу охватил Ранделя с такой силой, что он готов был, как хищный зверь, накинуться на стены (1, 415).

Падобны вобраз з’яўляецца і ў паэзіі Л. Дранько-Майсюка: *А ў парозе плешча мора, голад кінецца на дзверы.* Разбойнікам прадстае голад у “Так сказаў Заратустра” Ф. Ніцшэ, бо мае звыродлівую натуру: *У лясах і балотах нападае на мяне голад і глыбокай ноччу.*

Свой славуты “Архіпелаг Гулаг” А. Салжаніцын пачынае з зацемкі з часопіса “Природа”, дзе паведамлялася, што ў падземнай лінзе лёду знойдзены замерзлыя прадстаўнікі фаўны, якія, нягледзячы на тысячагоддзі, аказаліся настолькі прыгоднымі для яды, што ўдзельнікі гэтай акцыі, разбіўшы лёд, з’елі іх. Пісьменнік згадвае, што з гэтага *неасцярожнага* запісу нешматлікія чытачы навуковага часопісу могуць зразумець, што ў вечнай мерзлаце мяса доўгі час не псуецца, але па-сапраўднаму зразумець інфармацыю змогуць толькі людзі, якія могуць *охотно съесть тритона*: *Мы – сразу поняли. Мы – увидели всю сцену ярко до мелочей:*

как присутствующие с ожесточенной поспешностью кололи лед; как, попирая высокие интересы ихтиологии и отталкивая друг друга локтями, они отбивали куски тысячелетнего мяса, волокли его к костру, оттаивали и насыщались (53, 7–8).

Безыменны шукальнік золата ў Дж. Лондана гатовы грызці не толькі косткі аленя, але і нават косці былога сябрука Біла, якога разадралі шэрыя драпежнікі. У Кузьмы Чорнага чытаем, што зубы галоднага гатовыя раструшчыць камень.

Амаль фантастычную сцэну стварае ён ў рамане “Млечны шлях”. Апісанне ў зачыне месца дзеяння практычна пазбаўлена часава-прасторавых прывязак да канкрэтных рэаляў. Складваецца ўражанне, што мы не ведаем, у які час і дзе адбываецца дзеянне. Ды гэта і не істотна для філасофскай задумы твора. Па сутнасці, перад намі часы дапатопныя, дагістарычныя. Месца дзеяння – уся зямля. І не так істотна, на каго палююць людзі: на бугая ці на мамантa. Нас не цікавіць, у што яны апрануты, якую маюць зброю, бо перад імі стаіць адзіная задача, што трывожыла чалавецтва на працягу ўсёй так званай цывілізацыі. Ды і знешне яны больш падобны на далёкіх дзікуноў, чым на людзей ХХ стагоддзя. Неахайныя, у лахманах, з бегаючымі вачыма, яны знаходзіліся ў стане апатыі, абсалютнай абыякавасці і толькі рык быка абуджае іх. Рыканне жывёліны набывае роўназначнасць радаснай вестцы, якая нясе спадзяванне на доўгачаканы ратунак, вочы ажылі, а затым засвяціліся надзеяй і чаканнем, рысы твару набылі рухавасць.

У кампаніі некалькіх чалавек, якія па волі лёсу становяцца паляўнічымі, як іх дагістарычныя продкі, аб’яднальным фактарам становіцца голад. Кожны з іх кідае па фразе, дзе падкрэслівае, што памірае з голаду, бо ўжо некалькі дзён зусім не еў. Яны дзівяцца таму, што яшчэ жывыя, хаця холад абыякавасці пачынае дамінаваць над імі. Аднак нечаканая надзея дае спадзяванне на лепшы зыход. Усе пускаюцца ў пагоню за зверам, у якога ператварылася мірная свойская жывёліна. У змрочнай свядомасці абуджаюцца спрадвечныя інстынкты: праследаванне няспыннае, каб ахвяра стамілася і змаглася, захоп з флангаў, загон у агароджанае месца і само забойства, калі ўдар фінкі трапляе проста ў горла магутнай істоце, ад якога яна амаль адразу канае.

Уся пагоня адбываецца пад знакам голаду, які не дае ні хвіліны адпачынку сваім ахвярам: адзін з іх падчас пагоні падымае

з-пад ног нейкі высахлы корань і пачынае яго жаваць, другі рвануў з прымерзлай зямлі кусцік счарнелай травы і сціснуў яе зубамі. Гэтая пагоня – сімвал адвечных марных спадзяванняў, што рухаюць чалавецтва, якое яшчэ ой як блізка да жывёльнага свету.

Наша зямлячка Альфрэда Старша-Манішэўская ў кнізе “Where the devil says goodnight (“Дзе д’ябал кажа “Добрай ночы”), напісанай пасля ссылкі на Поўнач, згадвае, што *голад прымусіў яе есці суп з рыбных вачэй, сабачае мяса і жэле са скураных рамянёў*. Саслабелы герой твора Янкі Маўра валачэ пінгвіна, адрэзвае яму галаву і дае ўсім напіцца крыві.

Як гэта ўсё далёка ад славутай тырады Сабакевіча: *Мне лягушку хоць сахаром облепи, не возьму ее в рот, и устрицу тоже не возьму: я знаю, на что устрица похожа.* Чамусьці гэтая істота становіцца своеасаблівым сімвалам, нібыта той рабчык. Успомнім ахматаўскае, узнёслае і велічнае: *На блюде устрицы во льду.* Бо і панскі жывот прымае ўсё: М. Гарэцкі апавядае гісторыю, як паны з’елі ката, якога з безвыходнасці кухар стушкаваў замест зайца. І былі вельмі і вельмі задаволеныя. А ніжэй класік падкрэслівае псіхалогію галоднага чалавека: *Калі маюць што з’есці, дык з’ядуць у вёсцы з брудам і пылам. Абальюць стол, выпацкаюць грудзі і вымасляць пальцы, быццам ... аб калёсную память. З’ядуць дар натуры так, як застанецца ён проста з уроды: з зямлёю, з шалупою* (55, 83). Паслухаем прымудрага Саламона ў перакладзе Скарыны: *Душа сытая топтати будеть сотъ меду, душа же голодная и горкая за сладкое приметь.* Тут не да прыгажосці хоць з этычнага, хоць з эстэтычнага боку. Маленькі герой апавядання В. Цендракова са слязьмі на вачах глядзіць, як жанчына, якая разбіла слоік з малаком, укленчвае, нібы перад магілай дочкі, і, плачучы, есць малако. Праўда, яна чэрпала яго з ямкі з-пад капыта *аккуратно, без жадности, воспитанно*. Калі прыбышы з рамана К. Чорнага “Млечны шлях” закладаюць толькі што парэзанае мяса ў чыгуны і заліваюць яго вадою, то ніхто нават і не падумаў мыць ці хоць спаласнуць ад крыві ці бруду. А яно перад тым валялася на падлозе, а яшчэ раней – на зямлі. Тут няма той ташнаты, што ўзнікае ў арыстакратаў, якія пакуль яшчэ знаходзяцца ў больш-менш спрыяльных умовах: *В тазу для омовения обрядного Не стану мясо варить в угоду голоду* (64, 419). Згадаем аднайменныя творы французскіх

класікаў. Гэта толькі герой Глобуса бачыць, што *ў гандлярkі шашлыкамі тоўстыя лыткі ў рагах гразі* (56, 66). *Аппетит*, – сцвярджаюць Cannon і Washbarn – *может существовать отдельно от голода. Например, когда мы едим только вкусные деликатесы с целью удовлетворения нашего вкуса*. Голад можа існаваць асобна ад апетыту, таму чалавек вымушаны есці не толькі нясмачную яду, але і нават ташнатворную.

Згадаем багабойную місіс Саўербэры, шчодрасць якой у адносінах да Олівера Твіста *выражалась в том, что она, не скупясь, наделяла его отвратительными объедками, которые никто другой не стал бы есть* (57, 54). Гучыць амаль як рэпліка з кінафільма “Аднойчы ў Амерыцы”: *Эту гадость не может есть даже еврей. И горчица не поможет*. Суседзі па сталу героя аповесці пра *гідкасьці* “Млосьці” А. Глобуса – пралетарыі. Іх не навучылі хваліць тое, што ясі. Вось чаму яны ўсклікаюць: – *Смак дзіўны! – А ў мяне адны жылы*.

Героі апавядання П. Васючэнкі “Гульня ў спортлато” харчаваліся надзвычай далікатнымі рэчамі, пераважна каровінымі цыцкамі, капытамі й косткамі: *Аднойчы з’елі кактус са смятанай і нічога, не ўмерлі. Таму і ныркі яны зварылі не памыўшы, не вымачыўшы, не зліўшы першую ваду, не сабраўшы шумавіння. А калі засмярдзела, то дадалі перцу, солі і з’елі* (28, 34).

Падарожныя з рамана “Млечны шлях” гатовы есці ля дамавіны з маленькай дзяўчынай. І толькі выкрык аднаго з іх прымушае галодных адумацца і вынесці ў сені чыгуны з вараным мясам. З якой удзячнасцю паглядзеў на яго той, што ўвесь гэты час стаяў над нябожчыцай. Але толькі самы старэйшы з галодных прыхадняў зразумеў гэты позірк. (Хаця трэба згадаць, што героі славутага фільма “Скромное обаяние буржуазии” амаль згаджаюцца вячэраць у рэстаране, дзе аплакваюць толькі што памёршага гаспадара).

А наогул нікога не бянтэжаць учынкі герояў, змучаных умовамі бытавання: *Увайшоўшы ў хату, Павел запаліў лямпу і дастаў з гарачай яшчэ печы гаршчок са стравай, якую зварыў сабе раніцай на цэлы дзень. З яго мокрай світкі струменьчыкам сцякала вада. Не скідаючы світкі, ён сеў на лаве і пачаў чэрпаць драўлянай лыжкай з гаршка”* (58, 327). Бо мы ўжо маем у менталітэце класічна-спрадвечнае *разам жывець і есць са свінкай,*

з канём разам п'ець ваду (59, 39). Згадваецца з Марыенгофа – *в подворотне большие старые сварливые вороны раздирают дохлую кошку.Они жрут вонючее мясо с жадностью и стервенением голодных людей.*

Сакрат Яновіч у XX стагоддзі пісаў: *У бясхлебнай айчыне няма патрыятызму. Бедныя знікаюць без следу. У галодніка не бывае гонару, хоць Бог чалавекападобны. З'ядаюць басоту не ідэі, а голад і холад*. В. Быкаў пісаў аб ментальных зменах у свядомасці народа ў *выніку савецкай дрэсіроўкі голадам, вынішчэннем і страхам.*

Голад можа штурхнуць на самыя несамавітыя ўчынкі. *Смачна ядуць, чэрці! – думаў часам Міколка, збіраючы сваю калекцыю.* У апошнюю ўваходзілі паперкі ад цукерак, малюнкі на розных бутэльках: *Самі цукеркі жаруць, салодкую гарэлку п'юць, а мне толькі паперкі і пустыя бутэлькі. Вось бы ўзяў бацька ды звярнуў цягнік пад адхон* (60, 11). Хлопчык не на жарты сярдуе на людзей, якія не разумелі смаку ў "зайцавым хлебе"і жылі на ўсім гатовым. П. Панчанка не менш катэгарычны:

Падмывала ўзяць у рукі камень,
Грымнуць па вітрыне пышнай той
З маслам, з залатымі ярлыкамі,
З каўбасой і белаю мукой.

Мир сыт – поэт голоден. Мир не хочет поделиться с поэтом частицей своей сытости – мир будет разрушен. Отсюда: каков мир – таков и поэт. Поэт может отказаться от этого мира. Более того – обязан отказаться. И отказался, – так тлумачаць суіцыд паэткі. Але М. Цвятаева пратэстуе пасіўна: знішчае не свет, а сябе. А вось герой згаданага твора С. Пясецкага за расчаўленую булачку гатовы забіць чалавека: *Колькі разоў на фронце страляў па людзях, якія не зрабілі мне ніякай крыўды. А гэты, гэты…* Успомнім селяніна з балады Янкі Купалы "Рунь", які забіў бацьку, каб на рот паменшала ў хаце. Або трагедыю на плыце "Мядузы", увасобленую ў мастацтве пэндзля і паўтораную словам. Злосць на ўсё апаноўвае галоднага: герой Дж. Лондана глядзіць з нянавісцю на курапатку, якую ён не можа схапіць. Безыменная гераіня апавядання І. Сідарука "Пяць хлябоў Дабравесця" забівае мужа, каб ягонае сэрца зварыць галодным дзецям,

пакуты якіх яна ўжо не можа бачыць. А самай маленькай дачушцы засталося жыць толькі некалькі гадзін, калі яе не пакарміць тэрмінова. Да гэтага ў літаратуры былі толькі апавяданні пра тое, як граф корміць каханую сэрцам любімага сокала, ці каханка падманам прымушаюць пакаштаваць цела адзінай.

Калі чалавека ахоплівае падобны голад, то ён мала чым адрозніваецца ад жывёлы. *Крестьяне, если не считать свадебных гуляний, едят как свиньи (Джарололло Чирелли)*. А вось наш прыклад: *Траянцы ўзяліс за ядзенне, як з поля панскага харты*. Так апісвалася баляванне ў кнізе XIX стагоддзя. Нават багі не вылучаюцца на гэтым фоне, бо паселі ў круг стала, нібы тыя тараканы. І ніхто не мае права іх асуджаць.

Вось як вяртаецца з працы гераіня “Вёскі”: *Не скідаючы паліто, хусткі, прайшла да стала, бухнула на падлогу сумку з хлебам, адкрыла тумбачку, убачыла бутэрброды, узяла сасіску, з’ела стоячы*. Адзін з антычных герояў еў седзячы: ён стаў весці суровы лад жыцця (бо ўсе сябры піравалі лежачы). На Палессі з’едліва гавораць: свіння есць стоячы, а чалавек – седзячы.

Затым, праўда, героі А. Федарэнкі балююць: *Маці выставіла слоік гуркоў, слоік памідораў, слоік белых марынаваных грыбоў, міску квашанай капусты, падсмажыла мяса з яечняю* (61,10). Падобнага ніколі не зразумеюць неафіты ці эстэты ад кулінарыі, пра што яшчэ раз нагадвае А.Салжэніцын: *Как рассказать им, что они никогда еще в жизни не знали настоящего голода, голода многолетнего, ломающего волю, и что нельзя бороться со страстным, охватывающим тебя желанием продлить возможно дольше процесс еды: в бараке с кружкой горячей, безвкусной снеговой «топленой» воды доесть, дососать свою пайку хлеба в величайшем блаженстве.*

Но не все новички презрительно качали головой и отходили в сторону (62, 116).

Асуджаць падобнае могуць толькі тыя, хто зведаў сам, хто пабываў у падобных варунках. Бо чым кіруюцца зняможаныя людзі з твора К. Чорнага? *Ён хапіў чыгун і паімчаў у сенцы. Шпарка ўсе пайшлі за ім. той з размаху паставіў чыгун на зямлю, выхапіў кавалак мяса і, абдзьмухваючы яго, пачаў ірваць зубамі. Здавалася, што калі ён будзе чакаць, пакуль мяса астыне, то гэта будзе каштаваць яму сканання. Але і не толькі ён. Ужо ўсе*

падкідалі на руках гарачыя кавалкі, кусалі як толькі маглі і елі, елі. Пасля тоўсты прынёс другі чыгун. Два чыгуны мяса яны з'елі не больш як за дзесяць хвілін і адчулі, што не пад'елі як мае быць (50, 183).

Ад пакут цела знікае ўсялякая культура (зноў згадаем Ніцшэ з ягоным прыярытэтам фізіялогіі над маральнасцю) і чалавек становіцца падобным да скаціны, хаця недзе ў глыбіні душы чалавечае застаецца, як у рамане К. Чорнага: *Але нейкая сіла, можа нават мацнейшая за голад, стрымала іх ад якіх бы там ні было пошукаў способу задушыць да канца прагу да яды. Усе, як згаварыўшыся, выйшлі на ганак і сталі самі не свае. Вельмі можа быць, што цяпер ім усім лепш бы было разысціся хто куды і век больш не сыходзіцца разам* (50, 185).

Ніякай маральнасці не можа быць у грамадстве, дзе кіруе голад, які схіляе на дробныя махлярствы: *Потым Хаменка прыдумаў яшчэ адну… штуку, заўсміхаўся ад радасці й пасунуўся ў студэнцкую харчэўню. Там ён узяў поліўку, нішчымную бульбу (эканоміў), паўшклянкі смятаны, і ў той смятане патапіў два кавалкі масла. Ён не раз ужо краў у харчэўні масла, гэты раз атрымалася так, што з харчэўні Хаменка выйшаў заспакоены і нават шчаслівы*. Гэтая ж пачвара штурхае і на куды большыя злачынствы: *Дзіця-дзеўчатко, пекная, як краска свежая, як воблік зямліцы ў час веснавога сонцаўсходу, – таргуе целам сваім, бо голад рассеўся ў хаце бацькоў старых, няўздольных, брат і сястрыца плачуць, просячы хлеба… Глянь, як неспакойна шукае купца, – можа, бацькі такіх самых дачок-нялетак… Повен славы і чэсці старац купляе ў цябе, Голадзе, чэсць дзявочу… Нялеткаў плач у вушах ёй звініць: "Хлеба! Ха, ха! Хлеба!" Чуеш, Голадзе, хлеба просяць, хлеба! Так, ім будзе хлеб, але з слёз горкіх, з стыду і ганьбы… Няхай маці красці пойдзе, бацька зап'ецца і знамя людское сатрэ з аблічча свайго, а дзіця-дзеўчатко згіне ад благой хваробы, валяючыся ў заразнай бальніцы…* (9, 98). Голад становіцца лёсам Ганулькі, чарговай Соні Мармеладавай з апавядання Ядзвігіна Ш. "Зарабляюць". Яе жыццё паказана вачыма маленькага брацікa Адама. Наогул, калі пісьменнікі жадаюць узмацніць трагедыю і абсурд жыцця, то паказваюць яго праз прызму ўспрымання дзіцяці, якое адыгрывае ролю павелічальнага шкла. Невыпадкова Дж. Свіфт у памфлеце "Сціплая прапанова" вырашыў,

што галодных дзяцей трэба прадаваць багацеям на мяса, а са скуры рабіць пальчаткі. Зм. Бядуля згадваў, што падобнае было ў нашай гісторыі: *Рэзалі дзетак і мяса худое глыталі.*

Самазабойства маці, якая не магла пракарміць няшчасных дзетак, вымушаных, нібы тыя божыя птушачкі, галоднымі класціся спаць у халодны кут, пастаяннае недаяданне ў юнацтве, калі толькі дзякуючы старэнькай пані ім тое-сёе перападзе з яды, штурхае дзяўчыну да гандлю сваім целам. Яна пайшла б следам за маці і павесілася б, але шкадуе брацікa і ідзе з ім на службу, дзе дадуць усё, а самае галоўнае, есці колькі захочаш. Беларускі варыянт класічнага *гробик ребёнку и ужин отцу*, што трагічна абыграў М. Някрасаў. Таму не дзіўна, што ў рамане Дж. Стэйнбека “Гронкі гневу” маладая Роза, што нарадзіла мёртвае дзіця, прапануе свае грудзі, напоўненыя малаком, незнаёмаму чалавеку, які памірае з голаду. І ўсе бласлаўляюць гэты ўчынак. Як некалі высокі суд, што апраўдаў маладую рымлянку Перо, якая карміла ўласным малаком асуджанага на галодную смерць бацьку Кімона. Пра гэта прыгожа сказаў сваім палатном “Бацькалюбая рымлянка” Рубенс.

У тых выпадках, калі дзіця збіраюцца падмануць, то лепш за ўсё зрабіць гэта ядою:

Калі маці падала на стол аладкі і нават – дзіва! – скавародку з салам, Валодзька амаль не аддаў гэтаму ўвагі, па-ранейшаму чакаў.

– Я табе кулеш у чыгунку ў печцы паставіла. Смачны, з малаком… А ў прыпечку яечка вазьмі!.. Можаш узяць. Хітры дзед Астап падманвае жэўжыка-ўнука абяцанкамі пра абаранкі з макам і хапае таго за пейсы.

Сусвет галоднага абмежаваны, таму ён ніколі не будзе любавацца прыгажосцю лесу, рэчкі, лугу, якія ўспрымаюцца толькі як крыніцы ежы:

Але над усім былі клопаты. Спелі ягады. За суніцамі – чарніцы, ад якіх аж чорна было між рослага папаратніку. Нядоўга было чакаць і малін, што густа спелі ў гадзючых зарасніках. Малеча і старыя, каго не бралі рабіць на сенажаць ці ў поле, з дня ў дзень снавалі па лесе з лазовымі каробкамі і кошыкамі. Кожны зручны момант хапаліся з лугу, з поля ў лес і жанкі і мужчыны, працаўнікі – у лесе цяпер была важная праца.

Ягады былі не якія там прысмакі, як у другіх, – у Куранях ягадамі карміліся, ягады збіралі, сушылі на продаж, на грошы, на чорны зімовы ці веснавы дзень. Лес быў памочнік полю, скупой, ненадзейнай зямлі.

Згадаем, што нешта падобнае было характэрна для старажытных германскіх народаў, дзе лес (terra et silva) мералі свіннямі, г. зн. колькі гэтых істот магло на канкрэтнай плошчы пракарміцца, іменна гэтым згаданыя "варвары" адрозніваліся ад рымлян, якія сеялі збожжа і вінаград. Хаця, праўда, у гурманстве сваім яны не спускаліся да травы, але зусім не па тых прычынах, як прадстаўнікі цывілізацыйных народаў: *такая еда как салат, любима итальянскими лакомками, которые отбирают пищу у скотины, поедая сырую зелень.*

Мажліва падобная схільнасць парадзіла анекдот пра студэнта з нашых краёў, які не захацеў вучыцца ў Падуі, а на патрабаванні бацькі растлумачыць прычыну ўцёкаў, адказаў: *усё лета мяне кармілі нейкай травою, дык я зрабіў выснову, што ўзімку пачнуць карміць сенам, чаго мне не вынесці, і вырашыў уцячы* (63, 37).

Падобныя запісы можна сустрэць у М. Гарэцкага, Якуба Коласа, Зм. Бядулі. Пра якую культуру можна гаварыць, калі адна задача стаіць перад людзьмі – насыціць цела, выжыць. Згадаем абед у І. Мележа, дзе проста выкідаюць прусака з поліўкі, не бачачы ў тым аніякай праблемы.

У пагоні за харчам знікае неабходнасць у духоўным жыцці. Бард В. Шалкевіч сцвярджае: *Была нейкая паэтычна-песенная фантазія, якая малявала чытачам чорна-белыя ідэалізаваныя малюначкі..., а і гэтага тут рэальна ніколі не было – у асноўным было зусім іншае жыццё, жорсткае і несправядлівае ва ўсёй сваёй штодзённасці, была аднастайная, ніколі не сканчаючаяся пара, цяжкая неверагодна, без механізмаў і трактатаў, з канём і возам, і, як выратаванне ад яе, была ў канцы тыдня субота, а потым нарэшце і нядзеля, калі можна было ляжаць, колькі вылежыш, і не браць да галавы нічога, таму што святы дзень маем абавязак шанаваць, імша а трынаццатай гадзіне ў касцёле ці царкве, потым абед і пасляабедзенны сон на засланым ложку за шафаю, не распранаючыся, а заўтра – ізноў ПАНЯДЗЕЛАК!!!*

Л. Талстой, разважаючы над спецыфікай культуры у класавым грамадстве, сцвярджае: *Для искусства нужно довольство, нужен*

достаток. Культура питается соками хозяйства, и нужен материальный избыток, чтобы культура росла, усложнялась и утончалась.

Па сутнасці, ступень развіцця культуры прама прапарцыянальна залежыць ад наяўнасці харчу і доступу да яго: *Роль варьирования количества и качества пищи, усвояемой организмом, похожа на роль смены министров в ведомствах: каждая смена влечет за собой перемену состава чиновников, увольнение одних должностных лиц и назначение новых; Повышение одних и понижение других, в результате чего менялся состав чиновников и служащих ведомства. Смена сытости и голодания (в результате варьирования количества и качества пищи) производит такую же трансформацию в «составе» элементов (идей, убеждений, желаний, etc.) нашего «министерства сознания». Кроме того, смена министров обычно влечет за собой не только перемену состава и перегруппировку служащих ведомства, но и изменение политики и механизма работы всего министерства улучшение или ухудшение его организации, ускорение или замедление процесса производства дел, выдвижение на первый план одних дел и положение под сукно других и т. д.* (12, 123–124).

У гэтым прычына змену настрояў у людзей, падвержаных пастаянным выпрабаванням. У аповесці “Вяртанне Веры” У. Някляева сабаку кормяць як ваўка – раз ці два на тыдзень. Каб люцеў з голаду.

То же самое происходит и со всем механизмом душевной жизни при варьировании сытости и голодания. Машина душевной жизни в том и другом случае работает по-разному. Изменения, происходящие в содержимом нашего духовного багажа, мы рассмотрим ниже (12, 124). Па сутнасці, пры галаданні адбываецца грунтоўная дэфармацыя механізму ўсяго нашага душэўнага жыцця. Людзі становяцца зусім іншымі, непадобнымі нават на саміх сябе і таго абстрактнага чалавека, якога дала нам сусветная культура ў якасці ўзору і ідэала.

У эпоху навуковых рэвалюцый вывады вучоных творча выкарыстоўваюцца пісьменнікамі. Ч. Дарвін даказаў залежнасць колеру канарэйкі ад корму. Гэта ўласціва і вышэйшым стварэнням, даказана, напрыклад, што ад харчу можа мяняцца колер вачэй.

Это дает второе основание допустить, что указанная связь существует. Есть, наконец, кое-какие факты, и прямо говорящие об этом. Было замечено, что народы, особенно первобытные, питающиеся главным образом мясом, в большинстве случаев обладают хищным, энергичным и агрессивным характером. Piv-on ставит в связь с мясным питанием большую часть убийств в Англии. И наоборот, народы и группы вегетарианские чаще всего являлись и являются мирными, не хищными группами.

Многія сцвярджаюць, што мясная дыета робіць людзей драпежнымі. Шукаючы прычыну неадэкватных, з пункту гледжання царкоўнага прыходу, учынкаў Олівера Твіста, Чарльз Дзікенс піша: *– Это не сумасшествие, миссис, – ответил мистер Бамбл после недолгого глубокого раздумья. – Это мясо. – Что такое? – воскликнула миссис Сауерберри. – Мясо, миссис, мясо! – повторил Бамбл сурово и выразительно. – Вы его закормили, миссис. Вы пробудили в нем противоестественную душу и противоестественный дух, которые не подобает иметь человеку в его положении. Это скажут вам, миссис Сауерберри, и члены приходского совета, а они – практические философы. Что делать беднякам с душой или духом? Хватит с них того, что мы оставляем им тело. Если бы вы, миссис, держали мальчика на каше, этого никогда бы не случилось* (57, 53–54). Падобныя асацыяцыі добра ілюструюць погляды маралістаў пазамінулага стагоддзя: *Нужно сознаться, что во всех этих излияниях звучит не одна праздная сентиментальность*. Лічыцца, што з дапамогай падобных высноў можна растлумачыць многія адметнасці менталітэту народаў. Так, частковым пацвярджэннем падобнай тэорыі *служит и факт покорности русского народа вообще, и за эти годы в частности. По сравнению с большинством европейских народов, особенно с англосаксами, и принимая во внимание наш климат, русский крестьянин мяса ел и ест меньше. И он же более покорен, чем другие народы. Не связано ли исключительное безволие населения России, его пассивность и покорность с тем, что в последние годы его питание состояло почти исключительно из продуктов растительного происхождения? Если да, то те, кому желательно иметь такой народ, должны держать его на вегетарианской диете, а сами питаться мясом* (12, 124).

Пра гэта шмат пісаў Л. Талстой, калі разважаў, ёсць у краіне голад ці няма, чаму так часта паўтараецца галеча народная і што трэба зрабіць, каб такое ніколі не вярталася. Выкарыстоўваючы дадзеныя статыстыкі, ён падкрэсліваў, што рускія людзі недаядаюць на 30 % таго, што неабходна чалавеку для нармальнага харчавання, вось чаму маладыя хлопцы чарназёмнай паласы апошнія дваццаць гадоў усё менш і менш адпавядаюць патрабаванням добрай выпраўкі для воінскай службы. Гэта нават відаць знешне. Вялікі пісьменнік параўновае селяніна-земляроба *(исхудалый до костей, с нездоровым цветом лица),* і таго ж селяніна, які трапляе ў дворнікі або кучары, дзе добрыя харчы. І прычына таму не голад татальны, як у Індыі ў 1891 годзе, а пастаяннае недаяданне (П. Сарокін называе яго *количественно-качественное относительно-дефицитное голодание*), пры якім людзі жывуць, але жывуць вельмі пагана: рана паміраюць, выроджваюцца, не размнажаюцца. Чалавек не верыць у свае сілы, ён дзейнічае толькі пад уздзеяннем інстынкту самазахоўвання: *Как только в народе нет духа бодрости, уверенности, надежды на все большее и большее улучшение своего состояния, а есть, напротив, осознание тщеты своих усилий, уныние – народ не победит природу, а будет побежден ею* (65, 183).

Прыкмет зніжэння духоўнай моцы вельмі многа. Самы галоўны – амаль абсалютная абыякавасць да духоўнага жыцця, у тым ліку і рэлігіі. *Но физические средства ничтожны без нравственной силы,* – усклікаў Ф. Булгарын. Апісваючы сваіх герояў у рамане “Млечны шлях”, Кузьма Чорны падкрэслівае толькі адну рысу, што панавала над усім – абыякавасць. Пра якую пасіянарнасць можа ісці гаворка, калі на абліччы выразна праступае *Facies Hippocratica* – аблічча смерці. Нежаданне мяняць свае звычкі і становішча, што праяўляецца ў коснасці, адсутнасці памкнення зрабіць нешта кардынальнае, лянота, аднастайная, без натхнення, праца, жаданне забыцца з дапамогай алкаголю і табаку, – вось да чаго вядзе звыродны цар.

И на каждом детском и взрослом лице, на каждой старческой – давней или едва намечающейся – морщине лежит печать Голода. Голод накладывает руку на все, Голод лезет из этих невообразимых домов, из убогого тряпья, развешенного на заборах и веревках; Голод прячется в подвалах, затыкая щели

и окна соломой, опилками, стружками, клочками бумаги; Голод заявляет о себе каждой щепкой, отлетевшей от распиленного полена; Голод глазеет из печных труб, из которых давно уже не поднимается дым, смердит из слежавшегося мусора, в котором тщетно было бы пытаться найти какие-нибудь отбросы. "Голод" — написано на полках булочника, на каждом жалком ломте его скудных запасов мякинного хлеба, и на прилавках колбасных, торгующих изделиями из стервятины, из мяса дохлых собак. Голод щелкает своими иссохшими костями в жаровнях, где жарят каштаны; Голод скрипит на дне каждой оловянной посудины с крошевом из картофельных очистков, сдобренных несколькими каплями прогорклого оливкового масла. Голод здесь у себя дома, и все здесь подчинено ему: узкая кривая улица, грязная и смрадная, и разбегающиеся от нее такие же грязные и смрадные переулки, где ютится голытьба в зловонных отрепьях и колпаках, и все словно глядит исподлобья мрачным, насупленным взглядом, не предвещающим ничего доброго, – сцвярджаў Ч. Дзікенс.

Ірландскі паэт Дэсмонд Іган (1936 г. н.) у зборніку "Famine" ("Голад", 1997) вяртаецца да праблемы "Вялікага Голаду" (1845–1849) і паказвае, як пад уплывам трагедыі змяніўся навакольны сусвет і ўспрыманне свету ірландцамі. Ён сцвярджае, што "The stink of Famine" да гэтага часу гучыць злавесна, а ягоны пах чуецца паўсюдна: голад з ірландцамі ў кожнай крышынцы хлеба, у ландшафце, раслінах, нават у словах і музыцы.

Голад аказаў вялікі ўплыў на аблічча літаратуры ўвогуле і беларускай літаратуры ў прыватнасці, якой у значнай ступені якраз і не хапала кавалачка мяса, каб сцвердзіцца да канца.

2 ГОЛОД ГОЛОДНЫХ И СЫТОСТЬ СЫТЫХ

Трохгадовая дачка Марыны Цвятаевай, Ірынка, памерла з голаду. Неадольны голад у значнай ступені падштурхнуў і самую паэтэсу да самагубства: яе нават не змаглі ўладкаваць мыць посуд у сталоўцы пісьменніцкай суполкі. Прадчуванне будучых трагедый яна метафарычна-дасканала ўвасобіла ў афарыстычна-публіцыстычным вершы "…Если душа родилась крылатой", дзе ўпершыню сфармулявала адвечную праблему, з якой чалавецтва змагаецца з пачатку так званай цывілізацыі:

Чтó Чингисхан ей и чтó – Орда!
Два на миру у меня врага,
Два близнеца – неразрывно-слитых:
Голод голодных и сытость сытых! (66, 108)

Трэба адзначыць, што *галодная* паэтэса не толькі стварае *галодныя* вершы, але і спрабуе вызначыць прычыну іх з'яўлення. Падобныя спробы асэнсаваць зыходны тэзіс зямнога бытавання ў мастацкай традыцыі прадпрымаліся не аднойчы. Прычым глыбокі сацыяльны аналіз амаль заўсёды саступаў эмацыйнаму пачатку, які звыкла дамінаваў. Так, Э. Рэмарк у "Чорным абеліску" усклікаў: *Бессмысленная смерть голодающего ужасна.* Ж-П. Сартр у аўтабіяграфічнай аповесці "Словы" піша пра паміраючых ад голаду дзяцей і ўсклікае, што перад абліччам гінучага дзіцяці ягоная "Тошнота" не мае ніякай вартасці. Рэмарк далей вызначыў сутнасць спрэчкі, якая знайшла мастацкае ўвасабленне ў літаратуры, з дапамогай выслоўя: *Голодный грезит о жратве, а сытому так противно*. Крыху раней Л. Талстой эмацыйна сцвярджаў: *Надо написать книгу ЖРАНЬЕ. Валтасаров пир, архиереи, цари, трактиры. Свидания, прощания, юбилеи. Люди думают, что заняты разными важными делами, они заняты только жраньем* (67, 53). Ніхто не цікавіцца, што адбываецца за кулісамі дзейства, як да яго адносяцца. Сыты галоднаму ніколі не спагадае. Спрадвечнае непаразуменне антаганістаў нараджае класічны афарызм, які прыпісваецца Марыі-Антуанеце: *Калі ў іх (беднякоў) няма грошай на хлеб, хай ядуць піражныя*. Яшчэ раней Мітрыдаг паслаў Вярхоўнай жрыцы, якая папрасіла ў яго палову гектэя пшаніцы, перцу. Плутарх

у жыццяапісанні Лісандра і Сулы бясстрасна канстатуе: *И хотя медимн пшеницы стоил тогда в Афинах тысячу драхм, а люди питались девичьей ромашкой, росшей вокруг Акрополя, варили сандалии и лекифы* (посуд для алею, зроблены са скуры – І. Ш.), *Аристион проводил время в ежедневных попойках и пирушках, не тревожась о том, что священная лампада потухла из-за недостатка масла (5, 113).*

Голад, як, дарэчы, і вайну прадказаць вельмі лёгка, бо яны заўсёды існуюць на зямлі. Асабліва ў нашым краі. У 1913 годзе "Новый энциклопедический словарь" у артыкуле "Голод, как социально-экономическое явление" сцвярджаў: *Вплоть до середины XIX века наименее обеспеченными хлебом и наиболее страдавшими от голодовок являются губернии белорусские и литовские. Самые крупные голодовки николаевского царствования 1833, 1845–1846, 1851, 1855 гг. сопровождаются резкой продовольственной нуждой в этом районе, а министр внутренних дел насчитывал для белорусских губерний за три десятка лет 10 голодовок.*

ХХ стагоддзе ў гэтым плане зусім не выключэнне. У 1934 годзе 14 гадовая Ліліяна Лунгіна, вяртаючыся з Германіі, дзе жыла з бацькамі, жахаецца, убачыўшы на падлозе вакзала ў Негарэлым сотні хворых і знясіленых людзей, якія марна спрабавалі ўцячы ад голаду, бо паміралі ад недаядання. Яна просіцца вярнуцца, але не менш спалоханая маці адказвае, што назад дарогі няма. *За вітрынай рай і ежы поўна, Толькі для гасцей з чужых краін,* – такой паўстае краіна равеснікам П. Панчанкі, якія ў гэты час *сёрбалі ў сталоўцы камбінацкай Вегетарыянскую бурду.*

Гісторыя чалавецтва ніколі не змяніцца, яе ўнутраная сутнасць – велічыня пастаянная. Дарэмна В. Г. Караленка, які некалі пісаў, што на кірмашах маскоўскіх в *Смутное время продавали человеческое мясо*, пасля рэвалюцыі з радасцю ўсклікаў, што *теперь этого не будет. Человечество прожило несколько столетий недаром…* Тым болей, што і сам называў галоўных ворагаў людзей – *четыре монстра: голод, эпидемия, война и революция…* (новая інтэрпрэтацыя чатырох вершнікаў Апакаліпсісу). Галодныя пасляваенныя мінчане з рамана У. Карпава "За годам год" маюць адзіны клопат: *А я от у Заходнюю сабралася. Назбірала такіх—сякіх трантаў, мо вымяняю на крупы ці хлеб…* Бо яды

не было нават у закрытых размеркавальніках: *Месяц канчаўся, і трэба было спяшацца затаварыць карткі. Але мяса і тлушчаў не было, атрымаў парашку і баначку салёных фісташкаў. Фісташкі даваліся замест цукру*.

Звычайныя людзі, па сутнасці, марылі аб адным, як і перад вайною. *От я папаеў бы груш*, – мроіць Юрка з рамана К. Чорнага “Зямля”. *Наядаліся толькі ў сне*, – пісала ў 1970 годзе Я. Янішчыц у вершы “Радзіма”, паэтычна адлюстроўваючы долю цэлых пакаленняў. Абед маленькіх дрывасекаў другой паловы мінулага стагоддзя з аповесці А. Федарэнкі “Вёска” мала чым адрозніваецца ад посілку сваіх папярэднікаў пачатку веку з апавядання Зм. Бядулі: *Потым абедалі – разасслалі на тоўстым пні газету, елі мерзлае смачненнае сала, ад успамінаў пра якое і цяпер бягуць слінкі, цыбулю, хлеб*. Амаль тэкстуальна пераклікаецца выснова са шніпаўскім сучасныя назіраннем: *Ядуць рабацягі зжаўцелае сала і піва Няспешліва п’юць*.

Голад і сытасць знайшлі сваё ўвасабленне ў адпаведных літаратурах, што панавалі на тэрыторыі краю. Здарылася так, што беларуская літаратура для многіх – суцэльны плач галоднага героя, які жаліцца нябёсам і людзям на долю. Але поруч з’яўляюцца творы, напісаныя прыкладна ў адзін і той жа час і ў адной і той жа мясцовасці. І ўзнаўляюць яны рай на зямлі. Вось што мы бачым ў энцыклапедыі жыцця XIX ст. паэме “Пан Тадэвуш” А. Міцкевіча, у якім элегантны водар *барбарскага напою* ўзыходзіць над беларускімі гонямі:

...Пах мокка, гушчыня, як мёд пчаліны,
І колер, быццам пацеркі з бурштыну.
З якой прыемнасцю бярэш рукамі
Той кубачак, запраўлены вяршкамі,
І п’еш з прыцмокамі...

Зазвычай пані п’юць уранні каву.
Таму сабе яны другую страву
Абралі: ім слуга па першым ківу
Нясе тварог, заліты цёплым півам
І зверху прыаздоблены смятанай. (68, 62)

Кантрастнасць карціны значна ўзмацняе і той факт, што кава, чай, шакалад – элітарныя напоі. Гэта не прадукты харчавання,

а ўзбуждальныя сродкі. Іх выкарыстоўваюць, каб дасягнуць эйфарыі і забыцца пра штодзённыя клопаты, што падкрэсліваў і Ф. Ніцшэ*: Ніякай вячэры, ніякай кавы: кава тлуміць, чай толькі ранкам карысны. Ня многа, але вельмі моцны чай вельмі шкодзіць і робіць хворым на ўвесь дзень, калі ён на адзін градус халаднейшы за патрэбны.* Тут можна ўбачыць пераклічку з выслоўем Чэхава, які гаварыў: ягоны дзядзька памёр ад таго, што замест пятнаццаці кропель Боткіна, як прапісаў урач, выпіў шаснаццаць. Пра шкоду заморскіх напояў пісаў і Бальзак, які дадаў у гэты спіс родную гарэлку ці спірт і тытунь і паказаў паганы ўплыў пералічаных інгрыдыентаў.

Падобнае ўспрыманне было пануючым, невыпадкова В. І. Дунін-Марцінкевіч у вершаванай аповесці “Люцынка, або Шведы на Літве” услаўляў часы, калі пілі сваё пітво, а не кітайскія зёлкі (чай) ці турэцкае зерне (каву) (69, 304).

Але не для ўсіх у гэтым краі пахла так смачна, а выгляд харчу цешыў зрок. Рускі паэт і высокі дзяржаўны чыноўнік у адной асобе, Г. Дзяржавін, бачыць зусім іншае ў долі прадстаўнікоў ніжэйшага сацыяльнага класу: *-дятъ хл-бъ не в-янный, весною колотуху или изъ оржаной муки болтушку; въ ма-, іюн- и іюл- довольствуются, съ небольшою пересыпкою какого-нибудь жита, изрубленными и сваренными травами на подобіе каши; терпя голодъ, такъ бываютъ истощеныы, что съ нуждою шатаются и оттого усп-ховъ въ землед-ліи въ семъ краю быть не можетъ (70, 231).* Гаўрыла Раманавіч ведаў гэтую справу, бо праславіўся не толькі сваімі одамі, але і творамі пра “яствы сахарны царей” – “Приглашение к обеду”, “Разные вина” т. п.

Паэт-сенатар прыходзіць да тых жа высноў, што і граф Талстой пры канцы XIX стагоддзя, калі паказваў, як пастаяннае недаяданне прыводзіць да фізічнай і маральнай дэградацыі рускага селяніна. Падобныя матэрыялы і артэфакты далі мажлівасць некаторым даследчыкам, найперш культуролагам, прыйсці да глабальных вывадаў. Здаўна лічыцца, што ўсе беднякі ядуць аднолькава, а ўсе багацеі – па-рознаму. Менавіта таму, сцвярджаюць вучоныя ў гэтай справе, нацыянальная гастранамічная традыцыя можа ўзнікнуць толькі ў развітога народу, у ягоным культурным, шляхецкім саслоўі. Вядомы даследчык яды Вільям Пахлёбкін у кнізе “Национальные кухни наших народов” якраз

на падставе гэтага, а таксама падзелу народу яшчэ і па канфесійнаму прынцыпу, адмаўляў беларусам у праве на адметную арыгінальную гастранамічную культуру, а існуючыя стравы тлумачыў звычайным запазычаннем у больш прадвінутых суседзяў. Відаць об'едзі з панскага стала трапялі і да бедных беларусаў: *Своеобразие исторических судеб белорусского народа оказало глубокое влияние на формирование и развитие его культуры. Лишенный вплоть до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. своей национальной государственности, испытавший перекрестное влияние православной, униатской и католической церквей белорусский народ в трудных, сложных и противоречивых условиях вынужден был отстаивать свои национальные особенности и обычаи, в том числе и материальную культуру, к которой относится национальная кухня.*

В этих условиях белорусская кухня, с одной стороны, продолжала сохранять близость к кухням окружающих белорусов славянских народов – русских, украинцев, поляков, а с другой стороны, – испытала известное влияние кухонь своих неславянских соседей – литовцев и латышей. Кроме того, кулинарное искусство в восточной и западной частях Белоруссии, долгое время изолированных друг от друга, развивалось неодинаково, подвергалось разному влиянию. Все это мешало закреплению уже сложившихся специфических черт белорусской кухни, тормозило разработку национальных кулинарных приемов и отдельных блюд, свойственных только белорусской кухне (71).

Мы прыводзім словы позняга Пахлёбкіна, бо на пачатку сваёй навуковай кар'еры ён амаль цалкам адмаўляў беларускай нацыянальнай кухні ў праве на існаванне, лічыў яе другаснай у адносінах да суседскіх. Можа яму траплялiся спецыфічныя ўзоры мастацкай ці этнаграфічнай літаратуры па праблеме, альбо ён і падумаць не мог пра адметнасць матэрыяльнай культуры брацкага народу. Аднак працягнем супастаўленні. Ваярская шляхта ў гэтую ж эпоху пачынала свой дзень па-свойску, у поўнай адпаведнасці з традыцыямі :

Мужчынам іх сняданак быў паданы
Ў другім раскладзе: смажанай паўгускі,
Язык халодны, скрылікі адгузка,
Правэнджанага на ядлоўцы ўдала.

Так што, здаецца, усяго ставала
Наесціся як стаць і гэтым разам,
Тым больш, што пад канец прынеслі зразы. (69, 63)

Шмат і часта ядуць тыя, хто не знаходзіць наталення ў іншых сферах. Аб тым, што чалавека, які не ведае, чым заняць сябе, цягне да яды, вельмі дакладна расказаў М. Гогаль у "Старасвецкіх памешчыках", героі якіх увесь час нешта перакусваюць. Згадваючы больш далёкіх патрыцыяў, М. Мантэнь падкрэслівае, што *в перерывах между трапезами они закусывали*. Прычым усё служыла гэтаму працэсу, ніштo яму не замінала: *Зимою кушанья подавались им на жаровнях,ставившихся на стол. Они имели и переносные кухни со всеми приспособлениями для приготовления пищи: их употребляли во время путешествия* (72, 318). Як далёкі яны ад народу, якому падобныя клопаты і не сніліся. Згаданы ж Гаўрыла Раманавіч Дзяржавін у 1800 годзе так апісаў стан сялянства ў Віцебскай губерні: *Заходзіў я ў бліжэйшыя ад вялікай дарогі некаторыя ўладальніцкія сяленні і бачыў знянацку ў бедных хацінах сапраўдны воблік жыцця пасялян. Лепшыя з іх ядуць пушны, або напалову з мякінай, хлеб, дастаючы і той пакупкай і пазычкай з дня ў дзень на дзённы харч, а іншыя ўжываюць пятую толькі частку жыта, змешваючы з чатырма часткамі мякіны, іншыя ж і гэтага не маюць, а ядуць варанае шчаўе або хлебчуць, як яны называюць, кісліцу, вараную з вотруб'ямі і жамерын, або самую вадкую кісельную сулу. Ад такой стравы ўсе ўвогуле вялыя, худыя і бледныя, нібы мерцвякі. Параўноўваючы іх з самымі беднымі вялікарускімі сялянамі, я не ўсумніўся б сказаць, што яны знаходзяцца ў самым вартым жалю становішчы і церпяць такі голад, які хутка іх паморыць і якога прытым наўрад ці знойдуцца сродкі ў поўнай меры пазбегнуць, калі меркаваць па тым, што ў іх нідзе, ні ў гумнах, ні ў свірнах, няма ніякага хлеба, а таксама жывёлы і свойскай птушкі (выключаючы толькі самую нязначную колькасць коней і кароў) (9, 154–155).* Прычым ён лічыў вінаватымі ў гэтым многіх, найперш палякаў, якія давялі да такога стану мясцовы люд. Салідарызаваўся з ім і вядомы рускі пісьменнік і грамадскі дзеяч Ул. Кігн-Дзядлоў, сын славутай фальклярысткі Елізаветы Паўлоўскай, які сцвярджаў: *их* (г. зн. беларусаў – І. Ш.) *так обработали польская культура и польский порядок, от которых*

они до сих пор отдышаться не могут. З гэтай высновай палемізаваў Ф. Булгарын, які прыводзіў прыказку *В Польше хлеба больше* і лічыў, што негатыўныя змены ў нашым краі і пачаліся якраз пасля краху Рэчы Паспалітай. Вышэй мы згадвалі, што пра беларусаў XIX ст. пісалі многае, аднак, дзякуй Богу, не так, як пра парыяў Англіі: *Угрюмые животные, самцы и самки, рассеяны по стране, грязны и мертвенно бледные, испаленные солнцем, прикованные к земле, которую они роют перелопачивают с неукротимым упорством, они даже владеют своего рода даром членораздельной речи, и когда выпрямляются, то на них можно заметить человеческое лицо, и они действительно люди. Ночью они возвращаются в свои логова, где они живут на черном хлебе, воде и кореньях.*

Зразумела, што ніхто з апошніх, нават калі мае талент, роўны шэкспіраўскаму, не стане апяваць свой харч надзённы. Толькі пісьменнік са шляхты, накормлены і вольны ад пошукаў яды, можа спяваць оду, ды што там ода, сапраўдны панегірык нацыянальнай страве:

А ў тым катле тым часам булькаў, чмякаў
Славуты б і г а с – першынец прысмакаў.
Баюся, што не перадам нікому
З гурманаў, а тым болей гарадскому,
Які ён смачны, пах які, бо мова
Не вынайшла ў сваім багацці слова
Для азначэння гэтай нашай стравы… (68, 137)

З якім захапленнем,замілаванасцю і нават любасцю узнаўляе Адам Міцкевіч працэсператварэння звычайна-будзённай гародніны ў велічна-ўзёслы сімвал. Так і працэс пераходу таннага волава ў высакароднае золата ў тыглі алхіміка не апявалі паэты рамантычнага кірунку:

Калі ўсур'ёз сказаць, то саладжава
Яго й хваліць ці трэба – гэта страва
Прыйшлося б нават каралю да густу.
А вараць проста: кіслую капусту,
Якая у сялян, па іх выслоўі,
Найлепшая пажыўнасць у здароўі.

Не менш гадзіны з добрым тлустым мясам
У печы тушаць ці над жарам часам
У сагане, пакуль з вяршка да нізу
Ўсю масу сок і тлустасць не праніжа.
Вось і гатоў ён, бігас наш, – зірніце,
А пах які – язык не праглыніце! (68, 137)

Як гэтае апісанне дысгарманіруе з простай канстатацыяй яды з капусты, як адной з асноўных страў у беларускай мастацкай традыцыі. Максім Танк, народны паэт Беларусі, які чытаў класіка на мове арыгіналу, пакінуў зусім прыземленыя згадкі ў параўнанні з вялікім рамантыкам: *У чалесніках, на патэльні скварылася некалькі рыжых скварак – падрыхтаваная для капусты заправа* (15, 30). Вось і ўвесь працэс. Ды што там капуста. Зусім інакш ўспрымаліся нават святочныя застоллі ў леснічоўцы іншых Міцкевічаў з зямлі беларускай, у якіх бліны са шкваркай лічыліся дэлікатэсам. Якуб Колас імкнуўся знайсці паэзію і ва ўзнаўленні сціплай беларускай яды. Аднак здарылася так, што тлумачэнне падобнай з'явы велемудрымі даследчыкамі збоку вяло да вялікай філасофіі: *Особенно сильно препятствовали складыванию единой национальной кухни сословные различия, тесно переплетавшиеся с национальными и религиозными различиями. В то время как крестьянство было белорусским и православным, шляхта – белорусской, но преимущественно униатской, привилегированное дворянство в национальном отношении являлось польским, литовским, а в религиозном – исключительно католическим. Отсюда, естественно, возникала разница не только между кухней сельского, местечкового и городского населения, но и различия между «магнатской», «господской», «панской», «шляхетской» кухнями и кухней простого люда. Кухня господствующих классов в Белоруссии и тянущейся за ними шляхты в сильнейшей степени складывалась под влиянием великопольской, а отчасти и немецкой кухни (71).*

Ці не таму ў мастацкай традыцыі, пануючай на тэрыторыі краю, з'яўляліся ўзноўленыя харчовыя забаўкі, якія нават не мроіліся многім. Так, апісанне дэсерту, што падаваўся панам, амаль літаральна нагадвае ўзнаўленне доміка ведзьмы з казкі братоў Грым “Гензэль і Грэтэль”, сцены якога складзены з хлеба, страха – з пернікаў, а вокны – з цукру:

З паддону жалабкі яго па беражочкі
Бялелі пенкамі вяршкоў; вышэй драбочкі
Наколатага цукру складзены ў палоскі.
Зірнеш – зазімак тут за хаткай нейкай вёскі:
Снягі перад гумном і пенак снег ля саду;
Далей – зялёны бор, там грудкі мармеладу.
Як быццам хтосьці з цукру, з малака пейзажы
Зімовыя стварыў. Хто ў закід слоўка скажа,
Той саграшыць! А вунь пры доміку ля бору
Гурток людзей, нібы балванчыкі з фарфору.
У кунтушах, а частка ў світках, як і ў вёсках,
Ну, рыхтык скамарохі тыя на падмостках;
У кожнага свой жэст: хто меч, хто кій трымае,
Адно што голасу ім, цацкам, не хапае. (68, 347–348)

Падобныя апісанні рыбак і птушак з цеста, размаляваных і прыхарошаных, прадстаўлены ў польскамоўных творах В. Дуніна-Марцінкевіча. Па сутнасці, у параўнанні з сялянствам, шляхта жыве ў казачнай краіне. Невыпадкова яна мела абед як велічны рытуал: *Пан рэферэндарый абедаў а другой гадзіне, вячэраў а дзевятай. Штодзённы абед складаўся з супу і шасці блюд, вячэра з трох. Нічога больш не дадавалася, хоць бы і з'ехаліся найпершыя ў краі саноўнікі. Яда была здаровая і багатая, бо з велізарных лясоў, што належалі да Свіслачы і даходзілі да тысячы валок, дастаўлялася, у адпаведнасці з парою года, розных гатункаў дзічына. Штомесяц на кухні забівалі аднаго лася, дзве сарны, дзве лані-даніэлі са звярынца і мноства рознай птушкі. У сувязі з тым, што сяляне мелі дараваныя ім участкі ці збожжавыя ссыпкі, грашовыя чыншы, а таксама розныя даніны грыбамі, арэхамі і мёдам, кожная хата абавязана была даваць у двор па два адкормленыя каплуны ў год. Там, дзе колькасць хат даходзіла да сямісот, у кладоўках нічога не бракавала. У посныя дні з шматлікіх і добра дагледжаных сажалак на кожнае жаданне дастаўлялі паддастаткам рыбы (74, 3).*

Хаця дзеля задавальнення сваіх прыхамацей чалавек гатовы прыняць што хочаш: *Разум – подлец, оправдает что угодно* (Ф. Дастаеўскі). Кажуць, што некаторыя лічылі бабра рыбінай, каб якраз у пост паласавацца скаромным без граху. Пра гэта пісаў і Ф. Булгарын: *Гастрономы, особенно католические монахи,*

лакомились бобровым хвостом, состоящим из одного нежного хрупкого жира. Ён жа згадвае, што елі і мясцовых чарапах, мяса якіх захоўвала пах духмяных траў, асабліва майарана. Бабра лічылі рыбінай, бо ёсць жа ў гэтай істоты хвост. Мажліва з такіх показак і ідзе не вельмі сур'ёзнае стаўленне да рыбалкі і яе аматараў. Рыбалка – зусім не пачцівы занятак, асабліва вудай. У Чэхава толькі англічанка лавіла рыбу, ды і то гэты факт выкарыстаны для стварэння адпаведнай гумарыстычнай сітуацыі. Лавіць рыбу – забаўка для гультаёў. Ніхто з сялянаў і не падумае, каб у летні дзень пасядзець з вудкай на беразе рэчкі. Толькі тады яна ўспрымаецца станоўча, калі прыносіць наедак, прыварак да нішчымніцы.

Аднак многія пісьменнікі пакінулі згадкі пра багацце водных прастораў, што істотна для нашай гаворкі. Успомнім таго ж Ф. Булгарына*: В Днепре много рыбы. Здесь ловятся осетры, а иногда и стерляди. Особенно вкусная рыба вырезуб (поздешнему верозуб), которая водится только в системе вод, впадающих в Черное море. Рыба эта имеет клыки, похожие на человеческие зубы* (75, 215). У “Магілёўскай хронікі” згадваецца, што цару Пятру Аляксеевічу мясцовыя яўрэі прынеслі жывога асятра ў чане (6, 342). Грандыёзна. Як у старажытным Рыме.

Амаль ва ўсіх эпічных творах паказана, як мясцовы люд здабывае дадатковы харч для беднага стала: *Памагала полю балота, ціхія, цёплыя, зарослыя асакою затокі, зацягнутыя тванню канавы з асклізлым ламаччам, смярдзючыя лужыны з цінай і раскай. У Куранях, мабыць, не было такой хаты, якая не мела б рыбалоўнай прылады. Прылады гэтыя былі асобыя: ва ўсім сяле ні ў кога ніколі не вадзілася нерата. Васіль толькі чуў, што на Прыпяці ловяць рыбу нейкімі жалезнымі кручкамі. У Куранях ракі, прастору і глыбіні воднай не было, і снасць тут у людзей трымалася свая, балотная: лазовыя баўтухі, лазовыя таптухі, венцеры, сплеценыя з канапляных нітак кломлі. З кломляй трэба было ісці ўдваіх, утраіх, а з таптухай і аднаму ўправіцца няцяжка. Ускінуў на плячо, занёс лёгкую, амаль не чутную, з белых высахлых дубцоў, сунь у ваду і тупачы, гані рыбу да яе... (76, 42)*.

Зусім па-іншаму ўспрымаюць водную стыхію і яе насельнікаў асобы, якім не пагражае голад. Так, дачка пісьменніка Івана

Шамякіна ўспамінае: *В 1960-е годы рыбный ассортимент был исключительно богат: сомы, щуки, карпы и разная мелочь прямо в больших аквариумах, полки уставлены консервами с крабами. Я в детстве очень не любила консервы “Печень трески”.* Гэта вельмі добра, калі дзіця можа выбіраць і пры гэтым катэгарычна адмовіцца ад таго, што не смакуе. Сын селяніна М. Гарэцкі не мае выбару, бо вымушаны есці нават той харч, з якім звязаны не заўсёды станоўчыя асацыяцыі: *І ракаў лавілі. Увечары пойдуць, пучкоў саломы з сабой набяруць, адзін свеціць, другі ловіць. Ракі выпаўзаюць жыравацца: жабу штук пяць смокчуць. Наловяць іх, выхаласцяць кішачку, трыбценак выцягнуць. Наварацъ, пасоляць і жыжу ядуць. Ды без хлеба: няма хлеба. Дык з роту на другі дзень смярдзіць-смярдзіць (77, 20).* Ракі, паводле Бібліі, адносяцца да нячыстых істот, тым болей, што яны кормяцца падлай, у тым ліку і трупамі. В. Казько натуралістычна апісвае, як тапельцы знікаюць у вірах, прыманьваючы ракаў з усёй ракі, чаму іх па вёсках ніколі не елі і сёння яшчэ грэбуюць есці. Але што зробіш: *Сытая душа попирает и сот, а голодной душе все горькое сладко* (Пр: 27, 7). Мастацкая літаратура мае велізарную колькасць прыкладаў, калі чалавек вымушаны есці тое, што ў штодзённай будзёнасці выклікае агіду. Таму пакуты палескіх рабінзонаў, якія спрабуюць з’есці лягушку, успрымаюцца з усмешкай: *Выйшаў я на сенажаць, ды з нагана ў жабу бацъ*.

У класавым грамадстве ўсё скіравана на задавальненне запатрабаванняў адной асобы. Ці пэўнага класу. Як і ва ўсе часы. Так, паводле Плутарха, Пампею дактары параілі з’есці дразда, каб вылечыцца. А летам таго дразда можна было знайсці толькі ў Лукула, які спецыяльна іх гадаваў. І Пампей адмовіўся звязваць сваю долю з ласкай каго-небудзь*: …как нынче моты и объедалы такой толпой разжигают цены, что из-за* чревоугодников *не увидеть здесь ни дрозда, ни жирного винноягодника, разве что в небе, на лету* (64, 422). У гэтым самаахвярным учынку ён падобны да іншага патрыцыя, які *принимал пищу сидя, так как стал вести суровый образ жизни.* Наогул, у старажытным Рыме толькі патрыцыяў асуджалі на галодную смерць. Плебс ды рабоў скідалі са скалы або аддавалі звярам. Жанчынаў, падзраваемых у здрадзе мужу, забойстве, як і вясталак, што страцілі нявіннасць, таксама забівалі голадам.

У розных народаў існуюць казачкі і лічылкі пра галодную істоту, якая праглынае ўсё, што бачыць. Згадаем Эрысіхтона ў Авідзія:

Он и корову пожрал, что для Гестии мать возрастила,
И скакуна для ристалища съел, и коня боевого;
Кошку затем проглотив, страшилище мелких зверюшек,
Сел потомок царей у трех дорог на распутье,
Крошки выпрашивать стал и упавшие с трапез отбросы.

Але і сыты чалавек не можа спыніцца ў працэсе паглынання смачнай яды. Што гэта – памяць пра голад на генетычным узроўні ці проста разбэшчанасць? А. Марыенгоф піша: *Наконец (во время осады Парижа в семьдесят первом году), только высокое кулинарное искусство ресторатора Поля Бребена могло заставить Эрнеста Ренана и Теофиля Готье даже не заметить того, что они находятся в городе, "который залит кровью, трепетал в лихорадке сражений и выл от голода"*. Арыстакраты старажытнага Рыму пасля таго, як не маглі болей есці, ішлі ў спецыяльны пакой (*vomitorum*), дзе страўсіным пер'ем казыталі горла, выклікаючы рвоту, каб вызваліць месца для новай яды. Гэта, відаць, лепш, чым клісцір, які ставіць ваенурач Швейку і кампаніі сімулянтаў, толькі што накормленых дэлікатэсамі экзальтаванай баранесы. Арганізм няшчасных не зведае чаканай насалоды, бо перш чым страўнікі прымуцца за работу, яны будуць вычышчаны ідэальна.

Засталіся запісы, што гурманы антычнасці маглі адрозніць, ядуць яны засмажаную самку ці самца салаўя. Цяпер, калі пеўчых пташак засталося мала, тое самае гавораць пра ігуану, на якую пераключыліся аматары экзотыкі. Куды там гняздо ластаўкі, суп з чарапахі, хвост кенгуру, поліўка з карамелек, якія паглынаюць літаратурныя героі. Бо і прыдуманыя рэчы саступаюць рэальным. Пра спецыфіку страў туніскага караля пісаў Мантэнь: *У него кушанья начинялись душистыми пряностями, и притом так щедро, что один павлин и два фазана, приготовленные по их способу, обходились в сотню дукатов. Когда их разрезали, то не только в пиршественной зале, но и во всех комнатах дворца и даже в соседних комнатах распространялись сладостные испа рения, которые улетучивались нескоро* (72, 134). Варрон, славуты рымскі сатырык, пісаў пра пастаўкі харчу: *павлины – с Самоса,*

рябчики – из Фригии, журавли – с Мелоса,козлята – из Амбракии, тунец – из Халкедона, мурена – из Тартесса, ослы – из Пессинунта, устрицы – из Тарента, орехи – с Фасоса, пальма – из Египта, желуди – из Иберии (64, 397–398). Невыпадкова Пітэр Брэйгель напісаў серыю гравюраў “Кухня тлустых” і “Кухня Худых” (1563), дзе паказащ прорву, што падзяляе сацыяльныя класы адзінай нацыі. Існавала нават цэлая навука, як падаваць і як рэзаць стравы, а не толькі іх варыць. Вось чаму варта пагадзіцца з выслоўем італійца Дж. Рэбора: *Кухня – не изобретение господствующих классов, а их потребность, которую удовлетворяет искусство народа.* Падчас гэтую патрэбу вырашалі надзвычай літаральна. Так, альмавірскі герцаг падчас асады Таледа з голаду з’еў свайго дзеншчыка; пра гэта герцаг сам піша ў сваіх успамінах і гаворыць, што мяса яго слугі было далікатным, мяккім і сакавітым, а па смаку нагадвала нешта сярэдняе паміж курацінай і асляцінай (29, 174).

Бо і кухары былі, вядома, не са шляхты, як у апавяданні Максіма Гарэцкага “Смачны заяц”: *Умельствам кухара ганарыўся сам князь і часта хваліўся гасцям, што другога такога кухара ў ва ўсім краі няма.*

Кухар гэта ведаў і пільнаваўся не выскачыць з свае славы (77, 257).

Служка заўсёды стараўся, бо князь мог пахваліць і нават наліць чарку гарэлкі. У адваротным выпадку зацягнуць гайдукі на стайню і так усыплюць, што цэлы тыдзень не зможа ні сесці, ні легчы. Адзін раз такі перасаліў страву. Князь уласнаручна агрэў у вуха, з-за чаго тое загуло, з яго цякло, таму было пастаянна залеплена клоччам, і глядзець на кухара ніхто ўжо не хацеў, але рукамі ягонымі карысталіся.

А калі не хапала майстэрства мясцовага, то экзатычныя стравы дастаўлялі з блізкай Еўропы: *Вячэра пачалася з вустрыц, якіх спецыяльна прывезлі з Гамбурга на некалькіх фурманках*. Бедны Сабакевіч з ягоным страхам перад экзатычным блюдам, адзіны выгляд якога выклікае дзіўныя асацыяцыі і не менш бурныя эмоцыі. Калі б трапіў ён у кампанію да славутага нясвіжскага князя, то, безумоўна, змяніў бы адносіны да дэлікатэсу. Для герояў жа іншай літаратуры на тэрыторыі краю дэлікатэсам успрымаўся заячы хлеб, клёцкі ў бярозавым соку, фанцікі ад цукерак.

У кнізе Е. Міцельскага “Książe Panie Kochanku w świetle własnej korrespondencji” ад 1891 года згадваецца, што на каляды 1780 года з Рыгі ў Нясвіж дастаўлена 15 бочак свежых і марынаваных вустрыц, цэнтнер перцу, імберу, карэнняў, мяшкі рызынак і лімонаў, урэшце, 100 галоў “цукру-гандыжброту” і 800 фунтаў кавы. Знамянальна, што *сытость сытых,* як і ў першым выпадку, праз пэўны час знаходзіць сваё абгрунтаванне ў навуковых трактатах, якія з’яўляюцца пасля таго, як гэтую тэму ўславілі паэты. *Он произнес целую речь об этой науке ублаготворения глотки со степенностью и обстоятельностью ученого, словно толковал мне какой-нибудь важный богословский тезис. Он разъяснил мне разницу в аппетитах – какой у человека бывает натощак, какой после второго и какой после третьего блюда; изложил средства, которыми его можно или просто удовлетворить, или возбудить и обострить; дал обстоятельное описание соусов, сперва общее, а затем частное, остановившись на качестве отдельных составных частей и на действии, которое они производят; рассказал о различии салатов в зависимости от времени года, – какие из них следует подогревать, какие лучше подавать холодными, каким способом их убирать и украшать, чтобы они были еще и приятны на вид* (72, 325).

На гэтым фоне вельмі добра гаварыць пра яду тых, хто здабываў харч у полі ці ў лесе. Пра апошняе спяваў у сваёй песні пра гаспадара пушчы славуты паэт-лацініст Мікола Гусоўскі: *Неперабарлівы ў ежы, не жыўшы ў раскошы, Ён без прысмакаў, аб хлебе – здаровы і сыты, Ды і дзічына ж у місе што-небудзь заважыць.* Дзічына – на падносе, а ў місе – гэта часцей за ўсё поліўка, скурка, костка. А можа так і трэба, і ў гэтым вялікая сярмяжная праўда. Невыпадкова А. Чэхаў у апавяданні “Крыжовник” сцвярджаў: *Перемена жизни к лучшему, сытость, праздность развивают в русском человеке самомнение, самое наглое*.

Л. Савёнак таксама разважае над сутнасцю чалавечай натуры ў падобным стылі, бо пакуль чалавек збірае кавалкі з чужых талерак, усё будзе добра. А як толькі нажрэцца чужога хлеба – адразу палезе на вышыню славы, захоча ўлады: *Трымай чалавека голадам, дык ён будзе мець толькі адно жаданне, а накармі яго, дык жаданняў у яго з’явіцца безліч* (45, 256).

І няма чаго спадзявацца на нейкую вышэйшую сілу. Бо і там няма ніякай справядлівасці. Згадаем, што елі багі ў паэме “Тарас на Парнасе”:

Наперш дала яна капусту,
Тады са скваркамі кулеш,
На малацэ крупеню густу
Дае ўволю, толькі еж.
І с пастаялкай жур сцюдзёны,
А з кашы сала аж цякло,
Ды і гусяціны пражонай
Уволю ўсім багом было.
Як унясла ж на стол каўбасы,
Бліны аўсяны ў рашаце,
Аж слінкі пацяклі ў Тараса
І забурчала ў жываце. (78, 48)

Трэба адзначыць, што заможныя персанажы твораў антычных аўтараў мелі стол непараўнальна лепшы, чым беларускія багі. Можа таму і Тарасу выпала такая закусь:

Кіўнуў Зевес – і мігам Геба
Крупені ў міску наліла
І добрую краюху хлеба,
Сказаўшы: еш, – мне падала. (78, 51)

Што зробіш, такая наша доля. Адзін з герояў Зм. Бядулі рай успрымае вельмі практычна: каб кожную раніцу давалі чарку гарэлкі і селядзец. Падобныя крытэрыі жыцця і ў персанажаў Л. Савёнка: *Ведаў яго* (Выпівоніч-Ецкага – І. Ш.) *шчэ за царом. Быў ён тады абшарнікам, меў ладны маёнтак, ну і жыў ён нядрэнна: скварку і чарку меў штодня* (45, 230).

Патрэбна сказаць, што адрознасць ідэалаў характэрна ўсёй цывілізаванай Еўропе і адзначаецца ва ўсіх без выключэння сферах жыцця: у вучобе, у працы, у сексе, у ядзе. У гэтым выразна праяўлена заклапочанасць вышэйшага класу здароўем сялянства, якое не ўсведамляе выключнай небяспекі: *Бедняки должны избегать слишком изысканных утонченных блюд, которые их грубому желудку будет трудно усвоить* (М. Мантанары).

Як той Шчукар, што змагаецца з неаднойчы ўзгаданай вустрыцай – *ты её в горло пропихаешь, а она пищит, упирается*.

Этнографы розных краін заўважылі залежнасць знешніх параметраў прадстаўнікоў пэўнай нацыі ад спецыфікі і аб'ёму харчавання. Усё гэта адбіваецца нават на абліччы, чаго не заўважыш у звяроў ці нават свойскіх жывёл. Так, цяперашнія кітайскія салдаты не ўлазяць у люкі танкаў, зробленых 30 гадоў таму. Аналізуючы знешнія фізічныя параметры прадстаўнікоў розных сацыяльных класаў адной нацыі, вучоныя прыходзяць да наступных высноў: сярэдні рост у беднякоў пэўнай расы, полу і ўзросту ніжэйшы, чым рост багацеяў той самай расы, полу і ўзросту, а характар харчавання ўплывае на форму галавы і чэрапа. Так, сцвярджаецца, што ў Расіі ўжо ў канцы XIX ст. цяжка было набраць грэнадзёраў, а першае Палітбюро было надзвычай дробненькім – Сталін, Мікаян, Калінін. Нешта падобнае адзначалі вучоныя і ў беларусаў розных сацыяльных слаёў, прычым прычыны таму бачацца ў спецыфіцы харчавання і ўмовах пражывання. В. Казько ўспамінае, што палешукі –дзетдомаўцы, бульбай кормленыя, не падыходзілі да работы ў забоі.

Вообще наружностью Б-лоруссы отличаются какъ отъ Великоруссовъ, такъ отъ Литовцевъ и Латышей. Они средняго роста, отъ 2 арш. до 2 арш. 7 верш. и р-дко до 8 и 9. Волосы русые, лицо большею частью круглое. Большая часть бр-етъ бороды, но въ Могилевской губерніи большинство носитъ бороду и усы. Въ молодости женщины очень красивы, но скоро стар-ются. Какъ мужчины, такъ и женщины въ 50 л-тъ уже почти дряхлые. Конечно, это зависитъ отъ тяжелой, трудовой жизни, которую они вели при кр-постномъ прав-, отъ излишняго употребленія вина и недостаточности питанія. Черный хл-бъ, картофель, капуста, бураки, бобъ, горохъ, щавель, ботвинье, р-дко молоко, еще р-же говядина, разв- по праздникамъ, – составляли -ду Б-лорусса. Къ этому надобно прибавить курныя, душныя и т-сныя избы, хаты), столь вредно д-йствующія на здоровье челов-ка,– пісаў А. Кіркор *(79, 284)*.

Калі не хапае харчу, то хто будзе клапаціцца пра смак? Некалі французы смяяліся з немцаў, што тыя не адчуваюць смаку віна: абы паболей. А тут гаворка зусім не пра алкаголь, выжыць без якога ўсё ж такі можна.

І сапраўды, шчасце не ў смаку, а ў колькасці, аб'ёме. Каб ад пуза, каб расперазацца, каб забыць адвечнае пачуццё голаду. І зноў узгадаем палескую прымаўку: клоччэ, воўна – абы кішка поўна. Гэта, безумоўна, не пагражала шляхце, бо ў магнацкіх палацах елі і пілі, не ведаючы меры, асабліва ў свята. Абжорства лічылася станоўчай рысай, падчас праводзіліся спаборніцтвы – хто больш з'есць. На здароўе не глядзелі, а калі такое здаралася, то або хварэлі па некалькі дзён самотна ці пасылалі, як Пане Каханку, які з'еў празмерную колькасць вустрыц, па лекара ў Вільню. А потым, папасціўшы пэўны час, пачыналі ўсё спачатку. Пышныя стравы так прыеліся каралю Станіславу Аўгусту, што ён напрасіўся на просты сняданак – каўбасу з так званай верашчакай. Пра нешта падобнае пісаў Якуб Колас: *Я гэтак думаю: калі пан завідуе нашаму брату, ту яму абрыдзела добрая яда, піццё, спакойнае жыццё. Гэтак сама бывае і з свіннямі. Кормнуй свінні надаесць чыстае цесца, і яна ідзе к надворным, садзіць рыла ў карыта і есць пустое, чуць абмешанае, дробна пакрышанае зелле* (43, 311). Адвечная праблема, якую паэтычна вырашаў Р. Бёрнс:

У которых есть, что есть – те подчас не могут есть,
А другие могут есть, да сидят без хлеба,
А у нас тут есть, что есть, да при этом есть чем есть, –
Значит, нам благодарно останется небо!

А як жа харчуюцца тыя, хто не на самім небе, але недзе зусім блізка? Вось як згадвае Ф. Булгарын расказаную ягонай маці гісторыю наведвання беларускага маёнтка манаршаю асобай. Спалоханая шляхта не ведае, як прыняць памазанніка божага: *Что любит король Карл XII. Всякое жареное мясо, свинину и дичь, – отвечал камердинер, – из зелени шпинат, а из приправ <u>петрушку</u> и <u>руту</u>. Свежих фруктов теперь нет, но если у вас есть лимоны, то положите перед ним на стол: король очень любит их (75,10).* У цэлым шведскі манарх блізкі да Цэзара, які, паводле Плутарха, еў усё, што дадуць (75, 462–463). Нават славуты Эпікур, імя якога стала сімвалам раскошы, *постничал, чтобы отучить свой вкус от изобилия яств*. Далей старагрэцкі пісьменнік сцвярджае, што і вялікі Аляксандр вылучаўся абыякавасцю да яды. Так, калі царыца Ада прыслала яму выкшталцоныя стравы і печыва, а затым самых дасканалых кухараў і пекараў, то

ён адмовіўся, бо мае лепшых: для снедання – начны пераход, для абеду – сціплы сняданак. Магчыма гэта тлумачыцца тым, што яшчэ ў дзяцінстве ягоны ложак абшуквалі, каб маці не схавала што-небудзь смачненькае для сына. Далей Булгарын сачыніў цэлую гісторыю пра абед, які застаўся ў памяці нашчадкаў: *Король ел с аппетитом, и особенно ему понравилась голова дикого кабана (La hure) в студене. Он ел охотно жирное и вообще употреблял много хлеба (75, 108).*

Аднак спусцімся з нябёсаў на зямлю. Ф. Багушэвіч значна палегчыў нам задачу, бо сам супаставіў *кухню* пана і селяніна ў сваім класічным “Бог не роўна дзеліць”:

> Гэты хлеба і не знае,
> Толькі мяса ды пірог,
> І сабакам выкідае
> Усё тое, што не змог.
> А той хлеб жуе з мякінкай,
> Хлёбча квас ды лебяду. *(59, 39)*

Трэба адзначыць, што падобныя законы дзейнічаюць і ў свеце жывёлаў, з якімі разам людзі п’юць ваду. Чатырохногія služкі ўладароў адчуваюць гаспадарамі над сабе падобнымі з ніжэйшага сацыяльнага асяроддзя. У апавяданні Я.Коласа “На сваім хлебе” сучка пана Барнацкага праганяе Тропіка, сабаку батрака Савося, які шукае ў панскім садзе скарыначку хлеба ці кавалак бульбы, згубленыя вартаўнікамі. У сабачым сэрцы падымалася абурэнне супроць такой несправядлівасці. Ён вінавата скаліў зубы, моўчкі працівіўся, бо не адважваўся ўголас выказваць сваю крыўду: *Сама катлеты жарэ, а мне бульбяной лупінкі шкадуе – бурчэў паціху Тропік і хіб яго падымаўся сам сабой* (43, т. 5, 189). Шпіц са славутага рамана Гашэка еў толькі адбіўныя катлеты. Калі яму далі шніцэль, ён на яго нават не глянуў, бо той быў з цяляціны, а шпіц не прызнаваў нічога, акрамя свініны. Іншыя сабакі елі сардэлькі з каніны, а пінчара лавілі на пячонку (29, 203). Сумуючы па кавалку ялавічыны, баксёр з апавядання Дж. Лондана згадвае свайго бультэр’ера, якога ён карміў біфштэксамі аж да схочу.

Шчодрае ўвасабленне галодных жывёл у мастацкай традыцыі зусім не выпадкова. Чаму гусі Рым уратавалі? Бо галадалі.

Менавіта так сцвярджае Плутарх. Птушкі былі святымі істотамі ў храме, таму іх ніхто не мог з'есці падчас голаду, выкліканага аблогай вечнага горада галамі. Аднак іх ніхто і не карміў, тым болей, што ўсе прыпасы былі даўно з'едзены. Гусі не маглі заснуць ад голаду, таму лёгка пачулі крокі ворагаў, якія ўзняліся па стромкай скале, дзе абаронцы іх зусім не чакалі і спакойна драмалі, аберагаючы апошнія сілы. Абуджаная варта схапіла мячы і перабіла захопнікаў. Пра далейшы лёс адважных птушак нічога не вядома, мажліва іх чакала такая ж доля, як і іхніх нашчадкаў з байкі Івана Крылова. Бо мы добра ведаем норавы і мараль такой істоты, як чалавек. Асабліва галоднай. Тым болей, што Ісус сказаў: *Несть добро отняти хлеба чадом и поврещи псом* (Мк: 7, 27) Пераклад Ф. Скарыны удакладнім сучасным: *Дай перш насыціцца дзецям, бо нядобра ўзяць хлеб у дзяцей і кінуць сабакам*. Хаця язычніца не саступае Збавіцелю: *Госпадзе, але і сабакі пад сталом ядуць крошкі ў дзяцей* (Мк: 7, 28).

Жывёлы таксама падпарадкаваны бязлітаснаму цару, бо толькі кракадзіл, паводле Герадота, чатыры зімовыя месяцы нічога не есць (80, 101). Ён жа згадваў, што коні войска Крэза елі змеяў. Яшчэ далей пайшоў Плутарх, што пісаў пра коней, якія пажыралі людзей. Рымскія сатырыкі згадвалі авечак, якія ласаваліся рыбкамі, падобнымі на кветку казелец (64, 344). Цікава апісаны сцэны наталення голаду пацукамі, прусакамі і мышамі ў *казцы для дарослых* "Некрапацук" У. Бубена. Качкі з прыпавесці В. Быкава "Вуціны статак" *дбалі толькі пра адно – як наесьціся... Вуткі да восені пачуваліся слабымі, кепска расьлі і заўсёды былі галодныя* (81, 119–120). У іх існуе свой рай, дзе грэе сонца і шмат корму. Аднак калі яны добра панапіхвалі свае валлякі, то не захацелі ляцець у вырай. І прапалі. Толькі пер'е засталося на абыякавых хвалях. Паводзіны жывёлаў у творах народнага пісьменніка залежаць ад наяўнасці харчу. Сытая мышка губляе страх, хвастаты пацук ад невыноснага голаду гневаецца на ўвесь свет і пачынае знішчаць сабе падобных. Але часцей увасабленне галодных свойскіх жывёлаў падпарадкоўвалася адлюстраванню голаду людскому. Так, звар'яцелыя ад голаду ваўкі з рамана Л. Дайнекі "Меч князя Вячкі" лезуць на гарышча хаты і раздзіраюць столю, каб дастаць хлопчыка. Галодная свіння з "Палескай хронікі" вішчыць так, што заглушае ўсе гукі куранёўскай раніцы.

Больш інтэлігентная карова з апавядання Зм. Бядулі жаласліва мычэла з голаду і пазірала на гаспадара з дакорам. Слёзы ў яе вачах штурхаюць таго да крадзяжу. Хаця і на слёзы павінны знаходзіцца сілы. Так, паводле Гамера, Патрокла перасталі аплакваць тады, калі абудзіўся голад і арганізм адмовіўся папаўняць вочы слязьмі. Цела, змучанае пастом, не можа плакаць, і выціснуць нешта з яго не ўяўляецца мажлівым. *В России зимою спали, как медведи, и ели раз в день: не было еды.*

Пра тое, што чалавеку, які знаходзіцца ў пастаянным пошуку кавалка хлеба, не да высокіх матэрый, гаварыў сам Леў Талстой, які знаходзіў прычыну гэтаму: *Народ голоден оттого, что мы слишком сыты*. Не менш афарыстычна сказаў і Дж. Стэйнбек ў рамане "Гронкі гневу": *Галодным і сытым цесна разам.* Ён жа паказвае, як людзі, нібы мурашкі, распаўзаюцца па дарогах у пошуках работы, у пошуках хлеба. І ў свядомасці людзей пачынае нараджацца злосць. Вялікі граф далей працягваў развагу над узаемадзеяннем мастацтва і фізічнага стану грамадства, залежнасць культуры ад голаду:

Игра теленка – прыжки, игра человека – *симфония, картина, поэма, роман. Это одно искусство – искусство и играть и придумывать новые игры – исполнять старое и сочинять. Это дело хорошее, полезное и ценное, потому что увеличивает радости человека.*

Зразумела, што галодны бычок ці козлік ніколі не будзе скакаць. Як і маленькае дзіця. *Заниматься игрою можно только тогда, когда сыт. Так и общество может заниматься искусством только тогда, когда все его члены сыты. И пока все члены не сыты, не может быть настоящего искусства. А будет искусство пресыщенных – уродливое и искусство голодных – грубое, жалкое; как оно и есть. И потому в этом роде искусства-игр ценно только то искусство, которое доступно всем, увеличивает радости всех. Если оно таково, то оно не дурное дело, в особенности, если оно не требует увеличения труда угнетенных, как это происходит теперь* (82, 42).

І дарэмна спрабуюць растлумачыць прычыны сацыяльных нястачаў адметнасцямі душэўных якасцей канкрэтнага чалавека, як тое спрабаваў М. Гогаль, цытуючы В. Гюго: *Лень – это мать. У нее сын – воровство и дочь – голод.* У творах самога ж

пісьменніка мы практычна не сустрэнем падобнага кантраснага супастаўлення, бо ў яго варэнікі бываюць памерам з шапку. Хаця, як вядома, Гогаль замарыў сябе голадам. Як і Аляксандр Бірні (1826–1862), які памёр ад голаду ў стажку сена, дзе праляжаў свядома два тыдні, фіксуючы, нібы Сакрат, свае перадсмяротныя адчуванні ў дзённіку.

Таму дзіўнымі ўспрымаюцца спробы нашай сучасніцы апраўдаць крытычную сітуацыю толькі пэўнымі вадамі асобы: *Но не голодали, на земле невозможно голодать, если не лениться* (46, 167). У гэтым яна падобна да цёткі Домны з паэмы “На перасяленне”, якая з настальгіяй згадвае родны край, дле падчас, калі не было хлеба, можна было ўкрасці ў *панскім* дроў і прадаць у горадзе. А як растлумачыць, што маладзенькія настаўніцы, размеркаваныя ў вёску, ловяць акунькоў. Зусім не дзеля забавы: няма чаго есці, а прасіць – саромеюцца.

Прычыны тут значна больш глыбінныя і трагічныя. Пра тое ж гаворыцца ў пятым раздзеле “Паляўнічых акварэлек з Палесся” Янкі Лучыны, які так і называецца “Голад”. Абураны забаўкай паніча хлеб круціць у галкі ды кідацца ім, Рыгор згадвае, што двойчы перажыў *голад*. Адзін з маленства, другі – у гады юнацтва. Прычым апісанне трагедыі амаль сугучна летапіснаму:

Тут голад надышоў. Усю вясну напасці –
За маразамі спёка, сухавей зачасціў,
Ні кроплі з неба, аж балотны ўсох абшар.
Улетку здоўжыўся сухмень, нясцерпны вар,
А ў дзень сямёх святых абложны дождж пачаўся,
Два месяцы ішоў, усім у знакі даўся,
Згнілі на полі й рэшткі восеньскай парой,
Узімку голад, холад люты, Божа мой! (84, 67)

Біблейскай карай за грахі ўспрымаюцца падобныя рэляцыі, бо ад іх няма ратунку.Таму ніхто з гэтым наканаваннем не змагаецца. Бескарысна. Ратунку не будзе. Нікому. Пра гэта сведчыць памяць як канкрэтнай асобы, так і грамады:

Шчэ нам – сяк-так. У нас былі на тыя часы
Ў каморы і ў таку хоць нейкія запасы,
Ды паляўнічы, зрэшты, мог падацца ў бор,

Тады нам трохі дапамог і панскі двор.
А што да чэлядзі вясковай, люд убогі
Тады шчэ нават рады быў бы з хлеба тога,
Што напалам з амеццем, елі хлеб такі –
Мог хутка запалаць, агнём вось толькі ткні,
Ды брак і гэтага. Кару ўжо дзерлі з дрэва! (84, 67)

Голад штурхае юнака на адчайны ўчынак: ён збіраецца забіць мядзведзя, прадаць скуру, а грошы пусціць на патрэбу. Мазгі хлопца, якія доўгі час не атрымлівалі пажыўных рэчываў, не ўсведамляюць страшэннай рызыкі: ён палюе не з карабінам, а з паганым ружжом. Раз'юшаны драпежнік кідаецца на нязграбнага паляўнічага, які ўжо не мае сілаў на змаганне. Трагізм сітуацыі падкрэслівае той факт, што голад звязаны з каханнем, бо менавіта для дачкі каваля Мікіты, якая пакутавала ад недаядання, герой збіраецца здзейсніць подзвіг. У Лучыны ўсё скончылася добра: бацька хлопца паспеў на дапамогу і выратаваў сына. Тым болей, што каханая ўцякла з жаўнерам: мала, відаць, насіў ёй з клеці.

У свой час Ісідар Севільскі сказаў, што соль карысная, як сонечнае святло. Без солі няма жыцця. Аднак людзі жылі. М. Гарэцкі піша ў "Камароўскай хроніцы": *Саўка скупіўся на ўсім. Соль была дарага, дык бараноў, калі хто рэзаў, падвешвалі пад страху не салёных. А ў іх заводзіліся чэрві. Чарвей выбяруць, мяса абмыюць, вараць*.

Соль становіцца своеасаблівым сімвалам. Так, дзед і баба, героі апавядання І. Тургенева, бяруць на выхаванне сірату, хаця ведаюць, што ім прыйдзецца есці капусту несалёнай. А без солі сам адрачэсся ад кашы, нягледзечы на тое, што *Дзеці ўзнялі завіруху, Бо ўжо нечага ім есць,* – піша Г. Марцінкевіч (85, 75). Паўторымся, што пісьменнікі вельмі часта, апавядаючы пра голад, паказваюць пакуты дзяцей, якія надаюць ужо звыклай трагедыі адпаведны маштаб і гучанне. Вобразы галодных дзяцей у стылі Ч. Дзікенса ці Э. Ажэшка – дамінуючыя ў творах XIX–XX ст., аднак ніхто не прапанаваў прадаваць іх на мяса, як тое зрабіў славуты сатырык у папярэднім веку. Хаця ягоны вопыт заўсёды актуальны. Два ў адным: не трэба думаць, чым карміць дармаедаў, і знойдзены харч для тых, хто працуе. Аднак ёсць і свае, родныя, нацыянальныя рэцэпты выратавання. У свеце, змрочным

і галодным, Зм. Бядулі, фантасмагарычная гісторыя якога пра пяць лыжак зацiркі доўгі час знаходзілася ў айчынных хрэстаматыях, адзін з герояў апавядання “Вялікі пост” марыць *знайсці спосаб, каб зусім не трэба было есці”.* Праўда, *чалавеку зу-сім ма-ла трэ-эб-а-а! Кавалачак хлеба, крыху солі, і до!* (32, 68).

Плачам успрымаецца паэзія Ф. Багушэвіча: *А на хлеб кажух заложа, Каб дажыць як да крапівы, Абы ў поле выйшаў жывы*; *Пераеўся хлеб да крышкі, Бульбы толькі як пасеяць; Звара, бывала, гаршэчачак бобу І жывіцца так, абы не ўмёр.*

Згадаем Брэстчыну на пачатку мінулага стагоддзя: *Марыля падала на стол міску таўканіцы, прынесла з каморы галоўку квашанай капусты. Хлеба ўжо не было. Яго ледзве хапала да вясны, і то папалам з мякінаю, а далей на бульбу спадзяваліся, а часам і на лебяду пераходзілі (86, 112).* Нават на касавіцу, дзе патрэбна выключная сіла, бралі квас з цыбуляй ды вараны гарох. А які з іх наедак?! Усе ў школе вучылі вершы, дзе паэты плакаліся над галодным людам: *Чым ты была, Беларусь мая родная*? Або класічнае:

Бачыш: у нас голад, жыць нялёгка, браце,
Хлеб на стол кладзецца толькі для гасцей.
Добра, калі хопіць бульбы ў нашай хаце
Да вясны, да першых з выраю гусей.

Па сутнасці, беларуская літаратура XIX – пачатку XX стагоддзя становіцца адзінай скаргай на суцэльны голад. Зразумела, тут трэба бачыць і адпаведны сацыяльны заказ. Бо, як сцвярджаюць гісторыкі аховы здароўя і медыцыны на Беларусі і самі пісьменнікі, мажлівасці пазбавіцца татальнага голаду ў краіне ўсё ж такі былі. Шматкроць цытаваны М. Гарэцкі, як сапраўдны класік, пакінуў і светлыя аспектыы праблемы: *І пілі, і елі, і скакалі, усім гарэлкі давалі, хто толькі ў хаце быў. На славу вяселле было. Пяклі яны 10 булак хлеба, каля паўпуда кожная (гэта ўспамінаецца, калі есці хочацца, а хлеба няма). Былі кілбасы, мяса, тварог са смятанай, сцюдзень, парасяціна, пірагі, булкі, пасыпаныя цукрам. Каша з маслам. Бліны. Пяклі ў суседзяў* (77, 45).

Славуты этнограф і паэт у душы М. Нікіфароўскі ў 1895 годзе выдаў сваю дасканалую працу па матэрыяльнай культуры беларусаў XIX стагоддзя “Очерки простонародного житья-бытья

в Витебской Белоруссии: описание предметов обиходности", першую частку якой варта лічыць сапраўднай кулінарнай энцыклапедыяй. Невыпадкова яна так і называецца: *Ежа, едиво. Поядуха, прорва, жратва, манна*. Прычым былі падабраны і адпаведныя прымаўкі з фальклору, якія дакладна характарызавалі адносіны люду да яды і ўсяго з ёю звязанага.

У раздзеле "Стравы і ворывы", пад апошнім падразумяваецца вадкая яда, зробленая з агародніны і раслінаў, згадваюцца капуста, буракі, поліўка, юшка, халаднік, кісель, саладуха, жур, крупеня, бульба, морква, гарбуз, грыжанка, зацірка, клёцкі, гушча, баўтуха, калатуха, кулеш, брускі, камы і іншыя назвы страў. Вялікай папулярнасцю карысталіся ўсе віды кашаў. Стравы падраздзяляліся на рытуальныя, святочныя і абыдзённыя. Пад агульнай назвай пячыст падразумяваліся або вялікія кавалкі засмажанага мяса або цэлая маленькая жывёліна (парася) ці птушка (гусь, качка, кура, індзюк). На святы заўсёды падаваліся каўбасы – мясовыя, печанёвыя, крываўнікі, у залежнасці ад таго, чым яны пханыя. З халодных закусак папулярнымі былі кіндзюкі, вантробкі, кнігаўкі, сцюдзень.

Як сапраўдны рай узгадваў родны край маленства Ф. Булгарын: *Пшеница росла в рост человека, рожь и яровые хлеба давали всегда обильную жатву... Дичи была бездна в обширных лесах. Кабанов ловили, за один раз по нескольку десятков. Западнями; лосей, оленей, диких коз всегда было множество. Пчеловодство процветало*. Вядомы фантазёр апісвае манну, якую збіралі на родных болотах і шпанскія мухі. У прыватным лісце, пасланым з Беларусі, І. Бунін пісаў, што тут *прекрасная яда* – беларускі акцэнт аўтар вылучыў сам, бо якраз там вучыў мову. У. Гніламёдаў згадвае, як гаспадыня прынесла кіндзюх, традыцыйны прускаўскі прадукт, які трымалі спецыяльна пад сенакос.

Аднак у большасці выпадкаў вытокі трагедый былі рэальнымі. *Там, где все становятся шакалами и хищниками, нельзя заниматься производительным трудом. Те, кто будут им заниматься, все равно ничего не получат для себя: тысячи грабителей будут драть с них сто шкур и не оставят им даже голодного пайка (12).* А. Марыенгоф у цытаваным вышэй рамане "Циники" дае паралельныя апісанні разгульнай вячэры нэпманаў: *Поджареные глухари пушатся бумажнымі шейкамі. Рябчики выпятили белые грудки и скорчили тонюсенькие лапки. Безнравственные индейки лежат*

жывотом кверху (87, 41) і жахлівыя сцэны забойства і пажыранне людзей: *В селе Гохтале Гусихинской волости крестьянин Степан Малов, тридцати двух лет, и его жена Надежда, тридцати лет, зарезали и съели своего семилетнего сына Феофила* (87, 31).

Згадаем апісанні "бясплатнага падмацавання" (кубак кавы і лустачка хлеба) з аповесці Я. Брыля "Сірочы хлеб" і пакаранне бацькі за жменю солі з апавядання К. Чорнага "Дарагуся" на фоне багатых застолляў, якімі так багата шматмоўная літаратура Беларусі. У цэлым высновы Якуба Коласа застаюцца непарушнымі: *Рады чэрстваму кусочку.* Якія б змены не прыносіў прагрэс, заўсёды бачыцца блудны сын, што еў са свіннямі з аднаго карыта: *Харч свінячы – лепшы стол, Пухне пуза, як калодка, Але голад, брат, не цётка: Ем бурду іх, як той вол.* Вядомы ў свой час журналіст і пісьменнік Гіляроўскі пісаў, што на *Хитровке за грош торговка наливала черпаком похлебку прямо в пригоршню.* Не адставалі і нашыя героі. Афіцыянтка *моцнага марксісцкага ўзгадавання* з "Аповесці" Л. Савёнка ў адказ на просьбу падаць відэлец, бо кавалачак рыбіны нязграбна разбіраць драўлянай лыжкай, нават не зірнуўшы ў бок прасіцеля, бразнула посудам аб стол і мімахозь кінула: *Нічаво, жраць захочаш, дык сажрэш.* Блудны сын быў пакараны за ўласныя грахі. За якія злачынствы пакараны маленькі Сяргей з твора В. Гапеева, які крадзе звараную і патоўчаную свінячую бульбу ў суседкі Адар'і?

Цяжка пагадзіцца з яшчэ адной высновай У. Пахлёбкіна, што *на кухню мещан, ремесленников и всего местечкового люда оказала влияние корчемная кухня евреев, массовое переселение которых в пределах Белоруссии началось в XVII в*. Бо пакутавалі яны разам з беларусамі: *Нужда была такъ велика, что, какъ передаютъ современники, во время занятия Полоцка французами одныхъ Евреевъ умерло более двухъ тысяч почти съ голоду (79, 312).* Хаця паасобныя прыклады можна знайсці ў мастацкай традыцыі. Так, у рамане Ф. Булгарына аканому ў карчме падаюць салодкай гарэлкі, а на закуску – *отличный маринованный сцупак.* Ул. Гніламёдаў згадвае, што ў яўрэяў таксама ёсць *фішбульбэ* – бульба з цыбуляй і перцам. Праўда, яе так гатуюць, што па смаку яна нагадвае рыбу. Герой аўтабіяграфічнага твора І. Буніна *наслаждается аппетитным запахом витебских вокзальных буфетов, где так славно с морозу выпить рюмку водки и закусить жидовской щукой.*

Той жа У. Пахлёбкін згадвае, што *крестьянская белорусская кухня вплоть до конца XIX – начала XX вв. стойко сохраняла свои самобытные черты, уходящие корнями в XIII–XIV вв. и порой даже глубже – в древнерусскую кухню кривичей и дреговичей*. Такім, несумненна, з’яўляецца звычай смалення кабана. Толькі на Беларусі звычайнае для ўсяго свету свежаванне вепрукоў становіцца пазачасавым абрадам, узнаўленню якога пакладзена цэлая традыцыя, пачынаючы са славутага апавяданне “Смаленне вепрука” М. Стральцова. Як паэтычна апавядае пісьменнік пра, здавалася б, зусім празаічную справу, калі зямля як быццам застывае ў прадчуванні падзеі, суцішае свой бег тою парою, калі ідуць халады, калі бяруцца зранку прымаразкі – ападаюць інеем сырыя туманы. Звыклы кабан ператвараецца ў незвычайную істоту, якая надзелена зусім іншымі рысамі, не ўласцівымі рахманай свойскай жывёліне. Да яго вяртаюцца здольнасці далёкіх дзікіх продкаў: прадчуванне, інтуіцыя, чым узнагароджваецца кожная істота напярэдадні гібелі. Як свята, чакаюць гэтага дня і героі твораў А. Федарэнкі, У. Глушакова. Мяняецца і сам чалавек, які адчувае нейкую падсвядомую віну перад істотай, з якой зжыўся і чыю плоць, нібы ў старажытных уяўленнях, ён будзе спажываць дзеля таго, каб самому жыць. Гэта не такое, зразумела, успрыманне, як у вершы У. Караткевіча, дзе забойства дзіка называюць ледзь не каінскім, аднак, пачуццё няёмкасці і вінаватасці ўсё ж такі прысутнічае. Галоўнае, што тут павінна быць гармонія суіснавання, парушэнне якой выклікае непазбежную трагедыю, як у апавяданні А. Федарэнкі “Бляха”, дзе прадпрымаецца некалькі спробаў забіць ахвярную жывёліну. Апошні вырываецца з няўмелых рук саслабелага хлопца, што і прыводзіць да трагедыі. Дзяльба кабанчыка ў аднайменным апавяданні В. Карамазава нагадвае сходку звяроў, калі дужэйшы забірае сабе лепшы кавалак, ці ільва з байкі Эзопа.

Бестсэлер эпохі “Книга о здоровой и вкусной пище” выйшла па загаду Сталіна і з ягоным эпіграфам: *Жить стало лучше, жить стало веселее*. Па сутнасці, распавядалася пра краіну, дзе рэкі цяклі мёдам, цяклі нектарам. Ці пра Ледзянцовыя Горы з “Фермы” Дж. Оруэла, дзе нядзеля выпадае сем разоў на тыдзень, канюшына цвіце ўвесь год, а кавалкі цукру і льняная макуха растуць на платах. Як вядома, у гэтым творы англійскага аўтара, які

сам ледзь не памёр ад голаду, калі быў беспрацоўным у Францыі, сатырычна высмейваліся парадкі ў СССР, галодным жыхарам якога за самаадвержаную працу давалі прэміі ў выглядзе харчу.

У фельетоне Л. Савёнка “Вясеннія настроі” (“З дзённіка “любителя покушать”), у якім у сатырычнай форме абыгрываецца гадавіна кастрычніцкага перавароту, дамінуе адно жаданне (*вой, есці хочацца),* дзеля задавальнення якога герой твора прадае штаны, пінжак з бліскучымі гузікамі, грамафон, мяшок грошаў, бо зацірка ў сталоўцы, нават пад гаворку пра сусветную рэвалюцыю, не падманьвае жывата, які згадвае пра вінцо ды ікру зярністую, што былі калісь. У падобным стылі вытрымана апавяданне А. Аверчанкі «Черты из жизни рабочего Пантелея Грымзина», дзе з сарказмам супастаўляецца *покупательская способность* працоўнага да і пасля рэвалюцыі: *Купил на целковый полфунта ветчины, коробочку шпрот, булку французскую, полбутылки водки, бутылку пива*… (88, 213). Панцялей, вячэраючы, ледзь не заплакаў, бо ўявіў багацея, які недзе ў гэты час есць ананасы з рабчыкамі. Яму і прысніцца не магло, што зусім хутка за гэтыя грошы ён зможа купіць толькі фунт паўбелага хлеба і бутэльку сітро. А былая вячэра здасца раем рабочаму, вымушанаму жаваць чэрствы хлеб і запіваць яго *пойлом на сахарине.* Салідарызму ў падобным грамадстве не можа быць па вызначэнню: *Посему вся экономическая жизнь такого общества неизбежно идет к полному краху, который и произойдет рано или поздно, а именно – когда будет разворовано все и воровать уже станет нечего* (12).

Леў Талстой пісаў, што *в средние века, в XI веке, поэзия была общая – народа и господ, les courtois et les vilains (благородных и низких), потом разделилась и les vilians стали подделывать под господскую, а господа под народную. Надо, чтобы опять пришло соединение*. Відаць тое самае хацелі зрабіць і з кухнямі былых паноў і сялян у самай свабоднай краіне на свеце. А можа згадаліся высновы Швейка, што цяпер няма беззапаветных істотаў, накшталт шляхетнага Фернанда, які дазволіў свайму пану з’есці сябе без солі. Тым болей, жывёлы з “Фермы” Оруэла ўзнялі бунт якраз таму, што гаспадар піў тры дні і не карміў іх зусім. Канешне, чалавек можа галадаць болей за скаціну, але і ён здольны пратэставаць. Большасць рэвалюцый пачыналася з галодных бунтаў.

Наўрад ці ведаў гісторыю з’яўлення вялікай кулінарнай кнігі Васіль Быкаў, але славутае выслоўе правадыра магло б стацца і эпіграфам да ягонай прыпавесці-трыпціха “Байкі жыцця”. У краіне, якой кіруе Жах (трэцяя байка трыпціха), склалася экстраардынарная сітуацыя: *Горш было тое, што не было чаго есьці, на краіну насоўваўся голад.* Так было заўсёды. Згадаем У. Караткевіча: *Краіна была багатая, краіну чакаў голад.* Звыклую трагедыю чалавецтва канспектыўна выкладае народны пісьменнік. Прычым без асаблівых эмоцый, як сапраўдны філосаф, які ўжо нічому не здзіўляецца:

Сьпярша ня стала яек, пасьля малака, масла, сьмятаны. На тое Жах аб’явіў, што вінаватая пражэрлівая апазыцыя, якая ўсё зжарае сама, ні каліва не пакідаючы народу. Каб не зжарала, трэба яе зьліквідаваць, для чаго наёмнымі профі былі распрацаваныя адпаведныя праекты. Плянавалася гэта зрабіць у часе мітынгу, быццам бы рукамі сваіх жа абдзеленых ежаю функцыянераў. Але дасканалы плян дачасу раскрылі, і галоўныя таўстапузыя аб’ядалы ўцяклі за мяжу. І тым ня менш прадукты прападалі: зьнікла каўбаса, мяса, сыр і тварог. Мудры таварыш Жах і тут даў геніяльны адказ: прадукты вывозяць з краіны на паветраных балёнах, адзін зь іх ужо зьбіты, герояў-зьнішчальнікаў вітала краіна. Каб яна канчаткова адчула сябе ў бясьпецы, выкінулі з пасольстваў заходніх паслоў, – хай ня сочаць за інтымнымі сакрэтамі любага Жаха. Усё тое дужа падабалася жахліўцам і, мабыць, падабалася б яшчэ болей, калі б з продажу пакрысе ня зьнік і хлеб. Тады любы народам Жах абвясьціў новую стратэгічную дактрыну: ня трэба есьці. Бо гэтая старасьвецкая завядзёнка вельмі дарага абыходзіцца дзяржаве, зьнясільвае бюджэт і скарачае асыгнаваньні на зброю, безь якой дзяржава абысьціся ня можа. На жаль, у адрозьненьне ад ранейшых кіраўнічых заклікаў, гэты ўспрымаўся слаба. Нягледзячы на вялікія растлумачальна-агітацыйна-прапагандовыя высілкі, жахліўцы працягвалі хацець есьці і дзе толькі можна шукалі ежу (81, 119–120).

Чалавек ніколі не наесца. Мастацтвазнаўцы сцвярджаюць, што на карцінах, якія ўвасабляюць тайную вечару, з кожным стагоддзем павялічваецца як плошча талерак, так і колькасць яды на іх. *Что было, то и будетъ, и что дѣлалось, то и будетъ дѣлаться, и нетъ ничего новаго подъ солнцемъ* (Эклезіяст).

3 PANEM SINE CIRCENSES

Антыподам голаду ва ўсе часы з’яўляецца хлеб, сімволіка якога не менш багатая і распрацаваная. Сакралізацыя хлеба адбывалася на працягу доўгіх стагоддзяў, прычым у гэтым працэсе плённа ўзаемадзейнічаюць, узбагачаючы і дапаўняючы адзін аднаго, хрысціянскія і ўласна народныя традыцыі. У хлебе, паводле Св. Аўгусціна, і ўвасоблена гісторыя хрысціяніна, бо зерне пасеялі, зямля яго гадавала, карміў дождж, пакуль не завязаўся колас. Селянін скасіў і занёс яго на гумно, абмалаціў, правеяў, ссыпаў у свіран, а пасля завёз на млын. Там змалоў, замясіў цеста і выпек у печы. Такая, паводле святога, і гісторыя кожнага з людзей. Вы не існавалі – і вас стварылі, аднеслі на гумно Госпада, дзе быкі (так называў святы прапаведнікаў Евангелля) абмалацілі. Чакаючы хрышчэння, вы былі як зерне, што захоўваецца ў свіране. І вось прыйшла чарга: вас прапусцілі праз жорны выгнання злога духу і прывялі да купелі, дзе хрысцяць, замясілі ў адзінае цеста. А потым спяклі ў печы Святога Духа – і вы сапраўды сталі хлебам Гасподнім.

Знамянальна, што яшчэ ў гамераўскіх паэмах людзі вызначаліся як *тыя, што ядуць хлеб,* у адрозненне ад варвараў, не пазнаўшых хлеба і віна. Старажытныя ўяўленні асабліва яскрава адлюстраваліся ў хрысціянстве, дзе сам Хрыстос, паводле згаданага Аўгусціна, з’яўляецца сапраўдным хлебам: *Посеянный в лоне Девы, заквашенный на плоти, замешанный на страстях, испеченный в печи Гробницы, подаваемый в церквях, которые ежедневно раздают верующим небесное яство*.

У еўрапейскай культуры праблема голаду найчасцей вырашаецца з дапамогай рэлігійнай сімволікі. Так, сцвярджаецца, што менавіта трэці коннік з чатырох вершнікаў Апакаліпсісу і ўвасабляе сабою голад: *і вось, чорны конь, і вершнік на ім мае вагу ў сваёй руцэ. І я пачуў як бы голас пасярэдзіне чатырох жывых істотаў, які казаў: Хінікс пшаніцы за дынарый, і тры хініксы ячменю за дынарый; а алею і віну не шкодзь* (Адкрыццё: 6, 8). Чорны колер каня сімвалізуе смерць (*черный цветъ есть цветъ скорби и нужды, которая прежде всего выражается в недостатке питания и голода)*, а вага ў руках ягонага гаспадара – спосаб дзялення хлеба падчас голаду (*весы говорятъ*

о точности, объ отсутствии лишняго и потому весьма удобно напоминаютъ о голоде (Толковая Библія. – Т. 11. – С. 540–541).

Аб значымасці голаду ў людскім светапоглядзе сведчыць і той факт, што толькі з’яўленне чорнага вершніка суправаджаецца размовай. Іаан чуе рэпліку ад адной з жывёлін, якая гаворыць пра цэны на ячмень і пшаніцу, елей і віно. Прыйдзе голад, і цэны на хлеб узлятуць, а на прадметы раскошы застануцца такімі, як і былі, бо яны далёка не самыя галоўныя ў жыцці. Мера пшаніцы за дынарый азначае пачуццёвы голад. Аднак прапанаваная цана яшчэ больш-менш прымальная: падзённы найміт мог за дзень працы зарабіць крыху болей, чым літар збожжа. Падобныя біблейскія і евангельскія вобразы і сімвалы будуць дамінаваць у еўрапейскай літаратуры (творы Мільтана, Томаса Мана, У. Караткевіча).

Хлеб і свабода, воля – вызначальныя апоры быцця ва ўстаўной прытчы “Великий инквизитор” з “Братьев Карамазовых” Ф. М. Дастаеўскага. Ва ўсе часы для людзей самае страшнае, калі *Господь Сафаоф отнимет всякое подкрепление хлебом (Ис: 3, 1)*. Невыпадкова падобная страта ўспрымалася карай нябеснай: *Если и после сего не исправитесь и пойдете против Меня, то и я пойду против вас и поражу всемеро за грехи ваши. Хлеб, подкрепляющий человека, истреблю у вас* (Лев: 26, 23–25). Фёдар Міхайлавіч звяртаецца да Евангелля, дзе ўзгадваецца саракадзённы пост і малітвы Збавіцеля ў пустэльні, падчас якіх вораг роду чалавечага спрабуе яго спакусіць: *Если ты Сын Божий, скажи, чтобы камни сии сделались хлебами* (Мф: 4, 3). Д’ябал спакушае Ісуса здзейсніць цуд не з адным каменем, а з многімі, што і прыдасць яму неабходную сілу і ўладу над людзьмі. Рускі пісьменнік упэўнены, што народ у сваёй большасці не гатовы ісці за ўяўнымі дарамі нябеснымі, калі нехта ў гэты час прапаноўвае яму хлеб зямны, рэальны. Ф. Дастаеўскі сам у нечым нагадвае шатана, які спакушаў Хрыста, сцвярджаючы, што Богам стаць вельмі лёгка: *А видишь ли сии камни в этой нагой раскалённой пустыне? Обрати их в хлебы, и за тобой побежит человечество как стадо, благодарное и послушное, хотя и вечно трепещущее, что ты отымешь руку свою и прекратятся им хлебы твои* (10, 230). Падобнае ўзаемадзеянне прарока і натоўпу застанецца актуальным ва ўсе вякі.

З тых далёкіх часоў назва хлеба мае высокі сэнс, яна сакральная, магічная. У беларускім фальклоры і этнаграфіі, а таму і ў значнай ступені і ў літаратуры, хлеб выразна сакралізуецца, вакол яго ствараюцца цэлыя рытуалы, замовы і павер'і, складаюцца прыказкі і прымаўкі. Нават славуты М. Нікіфароўскі, вучоны-этнограф, які, здаецца, павінен захоўваць спакой дзеля аб'ектыўнасці, і той усклікае як паэт у вышэй цытаванай беларускай кулінарнай энцыклапедыі: *Главный предметъ -ды дома и въ дорогъ, въ будни и въ праздникъ, въ заурядной и парадной жизни, нер-дко первый и посл-дний, другими словами – единственный предметъ -ды – есть хлебъ.* Ён жа называе якраз сем (сакральны лік) гатункаў хлеба: "чыстый", "градовый", "пушнэй", "пылавэй", "бульбянэй", "мякінный".

Што ж тады казаць пра паэтаў, якія даволі часта збіваюцца на экзальтацыю. У сваім першым санеце са славутага цыклу У. Шэкспір пісаў: *Making a famine where abudance lies.* У славутага паэта *famine* – пустата, голад, адсутнасць хоць самага мінімальнага запасу для нашчадкаў. Гэта сведчыць: голад і перанасычэнне былі звычайнымі з'явамі ў эпоху царавання Елізаветы, што і знайшло сваё увасабленне ў ягонай творчасці.

Вернемся ў нашыя палестыны. *Гавэнда з наднёманскіх палёў* "Акраец хлеба" Уладзіслава Сыракомлі сталася сапраўднай велічальнай одай у гонар галоўнага прадукта жыцядзейнасці чалавека. Твор насычаны не толькі маляўнічымі метафарамі і параўнаннямі, але перапоўнены выклічнікамі тыпу: "О, хлебная крошка!"; "Хлеб – слова святое на небе й пад небам"; "Хлеб збліжае з нябёсамі і Богам"; "Перад хлебам нават анёл нішто"; "Душа святлее ад хлеба". Польска-беларускі паэт стварае эпапею пераўтварэння зернейка ў акраец хлеба і ўзнаўляе ўсе таямніцы, звязаныя з гэтым працэсам. У выразна дыдактычным стылі ён паказвае, што сутнасць чалавека пазнаецца толькі праз хлеб і ягоныя адносіны да тых, хто яго здабывае. Менавіта таму і сам хлеб падчас горкі. Бо ён бывае белым і чорным, што звязана не толькі з мукой, якая мелецца адпаведна з пшаніцы ці жыта. Лічыцца, што спачатку для яды выкарыстоўвалася толькі пшаніца, а жыта пэўны час нават лічылася пустазеллем. Але паступова апошняе перамагло, дзякуючы сваёй непераборлівасці і ўстойлівасці да холаду. А кардынальныя кліматычныя змены

і дазволілі яму расці дзе заўгодна, што і прывяло да поўнай перамогі ў гэтым змаганні. Пшаніцу сеялі мала, яна – для багатых, паноў, і колер хлеба з яе адпаведны – белы. З жыта ды іншых злакаў пячэцца хлеб чорны, г. зн. для рабоў і сялян. Значымасць падобнага падзелу падкрэслівае і той факт, што ў залежнасці ад таго, які са злакаў дамінуе ў рэгіёне, некаторыя гісторыкі культуры вылучаюць жытнюю і пшанічную культуры ў гісторыі пэўных народаў і краін. Гэта ж у афарыстычнай форме сцвярджае мясцовы філосаф Торба з "Запісак Самсона Самасуя" А. Мрыя: *Жыта ўсіх корміць, а пшаніца па выбару (49, 55).* Беларусы ж спалучаюць элементы абодвух зерневых раслін, што дазваляе сцвердзіць – мы не *potates eating,* бо не належым да бульбяной культуры.

Як сведчыў згаданы М. Нікіфароўскі, хлеб з прасеянай мукі лічыўся самым лепшым, аднак пераважаў хлеб з лебяды, бабоўніку, большую частку складала аўсяная, ячменная ці пшанічная мякіна. І гэта не вынаходніцтва беларусаў. Яшчэ Герадот пісаў, што егіпцяне зразалі лііліі, якія называлі лотасам, сушылі на сонцы, таўклі зярняты, падобныя на мак, і пяклі хлеб на агні (80, 103). Іншая справа, што тут ён стаўся не менш папулярны, чым у Егіпце, дзе, напомнім, ураджай збіраюць два, а то і тры разы за год. *На мякіне гадаваўся,* – так Я. Колас характарызуе тутэйшага селяніна. Я. Лучына апісвае хлеб, у якім столькі мякіны, што можа ўспыхнуць, калі яго паднесці да агню. Хлеб суправаджае беларуса з калыскі да труны. Бабцы-павітусе трэба даць за работу бохан хлеба і пляшку гарэлкі ("Кепска будзе" Ф. Багушэвіч). Без хлеба не праводзяцца ні хрэсьбіны, ні заручыны з вяселлем, ні хаўтуры.

Хлеб – крыніца жыцця і здароўя, недасяжная мара ўсіх пакаленняў. Трудна жылося малым дрывасекам з апавядання Зм. Бядулі, для якіх існуе адзіная радасць на свеце:

– Добра, што хоць на полудзень маем па кавалку хлеба…

Паваліўшы некалькі хвой, хлопчыкі ўзяліся шчыра грызці сухі хлеб. Вочы іх заіскрыліся, шчокі расчырванеліся…

– Ого, есці, ого!.. Якая радасць!.. (32, 75)

Каго не смажыць, той не будзе піць з насалодай. Толькі па-сапраўднаму галодны чалавек можа адчуць смак чэрствага хлеба. Працытуем фрагмент з дэбютнага твора Э. Ажэшкі "З гадоў

голаду” ў перакладзе А. Гурыновіча: *Дзіўне смутныя былі гады 1854–5–6. Голад. Страшны голад пякельнымі мукамі раздзіраў грудзі народу; тысячы гэтых, дзякуючы працы каторых край хлеб паўшэдні і не паўшэднія збыткі маець, каналі смерцяй галоднай. Адзін крык – баляшчы, цяжкі, атчаянны – застагнаў з грудзей народу: хлеба, хлеба! – адбіўся ад неба і разышоўся па зямлі. Неба сільнейшую гарачыню летам і густыя дажджы вясною саслала; збожа пагніло ў далінах, пасохла на прыгорках; шчаслівейшыя браты гулялі весела, а народ, выдабываючы сілы паследнія, клікаў: хлеба, хлеба! (85, 502)*.

У *дзіцячай гутарцы* “Лялька” У. Сыракомлі маленькая дзяўчынка думае зусім не пра тое, што, здаецца, павінна трывожыць дзіця. Убачыўшы, як сяляне крычаць: *Дай хлеба, паночак! Дай хлеба!* – яна вырашае, што не будзе бессардэчнай, а здабудзе збожжа і накорміць усіх галодных. Падзеліць так, як Іісус дзяліў рыбу і хлеб, каб задаволіць усіх. Паненка засынае разам з лялькай, а галодны народ таўчэцца ля вакон. Яшчэ раз падкрэслім, што вельмі выйгрышна паказваць голад праз прызму ўспрымання дзіцяці. Згадаем апісанні галодных дзяцей у Дж. Свіфта, Ф. Дастаеўскага (“Мальчик у Христа на елке”), Г. Караленкі, Зм. Бядулі, Янкі Купалы. Радкі Якуба Коласа характарызуюць сітуацыю ў краіне лепш і дакладней, чым дзясяткі прац навуковых эканамістаў і сацыёлагаў: *Рады чэрстваму кусочку дзеткі бедныя ў нас; За скарынку хлеба біўся (43, 183, 126)*. Падобныя творы заўсёды вылучаюцца выключнай сентыментальнасцю. У вершы Р. Барадуліна “Ашуканка” маці “падманвае” сына і аддае яму большы кавалак хлеба, а сама ашуквае голад крапівай ці шчаўем. Хлопчык з апавядання Барыса Сачанкі “Хлеб” з голаду ўчыняе “злачынства”: з’ядае долю брата, які ад раніцы працуе ў сырым і халодным лесе, і кавалачак хлеба быў яму адзінай надзеяй заглушыць нязменнае жаданне есці. І да гэтага часу яго мучаць гарпіі сумлення, хоць ніхто з родных не папракнуў дзіця. Луста хлеба здзяйсняе цуды ў творы В. Гапеева: *голад толькі прыціхаў ледзь-ледзь, калі маці прыносіла (але як рэдка прыносіла) дадому свежы хлеб, і Сяргей прыпадаў ваўкавата да адламанага кавалка, пах якога разрываў ноздры* (90).

Маленькая гераіня апавядання І. Шамякіна “Хлеб” апавядае: *Я хварэла; знясіленая, многа спала і часта сніла хлеб – цэлыя*

горы мяшкоў з мукой ці боханаў… Круглыя, з падсмажанай скарыначкай, так смачна пахлі, што ў сне пачынала гнаць сліну. Я каўтала яе і прачыналася ад спазмаў, ад болю ў жываце (91, 243). Маленькай пакутніцы не на многа старэйшы брацік даваў вараную ваду з крупінкай сахарыну і кавалачак чорнага, як вугаль, хлеба велічынёй з пальчык. Але гісторыя дзяўчынкі не сталася трагедыяй, бо першая развівалася па законах каляднага апавядання. Толькі добрым анёлам выступіў спачатку яе вясковы дзядзька, а, калі той не справіўся з роллю, то на авансцэну выступіў сам Ленін, які і накарміў галодную, даў ёй мажлівасць пакаштаваць сапраўднага хлеба. Самае неверагоднае стваралася ў сусвеце сацрэалізму, цуды якога не саступалі біблейскім. На жаль, у звычайным жыцці было па-іншаму. Дзяўчынка з рамана Караткевіча "Хрыстос прызямліўся ў Гародні", міма якой пралясцела кавалькада боскіх служак у бліскучых строях, нават не ведае, што такое хлеб. І ніколі не зведае. Не прыйдзе знешняя сіла, ні рэальная, ні нябесная, ратаваць няшчасных галодных дзетак з апавядання Ігара Сідарука "Пяць хлябоў Дабравесця", загаловак якога інспіраваны евангельскім цудам Хрыста, накарміўшага 5 000 (не лічачы жанчын і дзяцей) сваіх паслядоўнікаў пяццю ячменнымі хлябамі і дзвюма рыбінамі. Дзеткі хацелі есці, яны заўсёды хацелі есці: *Асабліва ім падабаўся хлеб. Звычайны чорны хлеб, які дзеці любілі ўмакнуць у ваду і, калі ў хаце вадзіўся цукар, пасыпаць ім зверху. Калі цукру не было, яго замяняў пясок. Пясок хрумсцеў на зубах не горш за цукар.*

Герой згаданай раней аповесці Н. Гілевіча, у якім адразу пазнаецца аўтар, не зводзіць вачэй з невялічкага, грамаў на 100, кавалка хлеба, давеска, што выпаў з рук добра апранутага мужчыны. Ён не можа адарваць пагляд ад "куплёнага" хлеба і чакае, калі гаспадар адыдзе, каб ухапіць нечаканы скарб. Але разам з падлеткам за ім (хлебам) цікуе і былы франтавік, якому, па ягоных словах, "медалі хлеба не далі". І хлопец саступае, хаця ў хаце яго чакае зусім іншая ежа, пра якую пісалі практычна ўсе беларускія пісьменнікі, што нарадзіліся падчас вайны ці перажылі яе наступствы: *Дома гэтыя шайморы мама ачышчае ад шалупіння і, абмыўшы ў вадзе, каб не засталося пяску, ссыпае ў вялізную ступу. Таўчы іх таўкачом ахвотна бярэмся мы з братам – на змену. Ахвотна, бо чым хутчэй стаўчом, тым*

скарэй паласуемся шайморавымі аладкамі. У цеста, чорнашэрае, як тая ралля, на якой мы іх збіралі, мама дадае два-тры яйцы – “каб аладкі былі трохі разумнейшыя”. Есці іх трэба гарачымі, адразу ж са скаварады – тады яны, па-першае, мякчэйшыя, а па-другое – не так чуцен цяжкі трупна-земляны дух. Зрэшты, не з меншым апетытам елі мы іх пасля і халодныя (33, 327–328).

І яшчэ адзін раз д’ябал спакушае маладога хлопца, калі той прыездзе ў Мінск на нараду маладых пісьменнікаў: *Толькі цяпер я ўбачыў на падаконніку амаль не цэлую фармавую буханку хлеба. А я ўжо і ўспомніць не магу, калі я ў апошні раз еў гэтакі гарадскі магазінны хлеб! Я павярнуўся да акна, пацягнуў носам – і божа мілы! – як жа мне захацелася зноў пакаштаваць гэтага хлеба!* Супрацоўнік інтэрната, які засяляў будучага паэта, убачыўшы галодныя вочы юнака, сказаў, што той можа з’есці хлеб, бо масціты пісьменнік, які яго пакінуў, тут жыць не будзе. Ва ўзбуджанай свядомасці творцы адбываецца цэлы дыспут: *Добра кажа: “Рэж, калі галодны!..” Як гэта – рэж? Калі б гэта сам гаспадар буханкі адрэзаў ды прапанаваў мне хоць лустачку, хоць маленькую лустачку!.. Не толькі не адмовіўся б, а ўзяў з вялікай удзячнасцю. З гэтымі думкамі я сядзеў на ложку і раз-пораз зіркаў на буханку* (33, 282).

Няякасная яда, або дэфіцытнае харчаванне, аказвае ўплыў на агульны стан здароўя чалавека. Доўгі час лічылася, што пачварныя абліччы простага люду на карцінах Брэйгеля і Босха абумоўлены іх сатырычнай скіраванасцю. На самой справе вялікія мастакі паказалі рэальныя твары людзей, вымушаных харчавацца хлебам, выпечаным з зерня, заражанага *спорыньей*. Але і чысты хлеб можа шкодзіць.Так, калі мачыха прыйшла забіраць маленькага Віктара Казько ад бабулі, то ёй прышлося яго несці, бо дзіця ўжо не магло хадзіць з голаду. Жанчына пакарміла Віцю аладкамі з сапраўднай мукі. Аднак хлопчык, узгадаваны на бульбяных лушпайках, зусім заслабеў ад тых аладкаў, яго хістала, круціла жывот, несла і ванітавала. Мачыха наракала на долю, што ёй дастаўся такі засранец. Але гэта ўсё ад паганай ежа, якая абумоўлівае паталагічныя змены ў органах стрававання. Да гэтага часу Віктар Апанасавіч з болем згадвае: *Я бачыў у дзяцінстве гэтыя гізунты і як іх можа выпіраць, ад недаеду, супа з лебяды*

і крапівы, хлеба з тырсы і мякіны (92, 273). А дзеці пасля таго, як збегалі за хлеў, не падцягвалі споднікі і нават выхвальваліся гэтым выродствам. Маленькая пакутніца Ганначка з твора І. Сідарука *зыходзіць проста крывавай бягункай.* Дарэчы, чамусьці пісьменнікі вельмі рэдка акцэнтуюць увагу на акце дэфекацыі, які ў выключнай ступені звязаны з нашай асноўнай тэмай. Бо яшчэ Томаса Мора папракалі ў тым, што жыхары ягонай слаўнай Утопіі мелі толькі два задавальненні: есці і апаражняцца. Адзін Лукрэцый згадвае, што ў Рыме на скрыжаваннях ставілі спецыфічны посуд і нізкія чаны, каб у іх памачыцца. Пасля абраду падціраліся надушанымі ваўнянымі анучкамі. Сенэка згадваў пра чалавека, якога вялі на з'ежу звярам. Ён забег у туалет, схапіў прывязаную да кія губку, якой падціраліся, і ўпіхнуў сабе ў горла. Рабле пакінуў цэлы трактат аб тым, што можа стаць падціркай. Ён жа апісаў цэлае падарожжа ў страўнік героя групы работнікаў, якія грузяць і выдаляюць кал, што не можа выйсці самастойна са страўніка веліканa. Немажлівасць апаражніцца прыносіць вялікія пакуты, пра што згадваюць вязні А. Салжаніцын і В. Шаламаў. Апошні ўдакладняе свайго вялікага папярэдніка: *Томас Мор в утопии определил четыре основных чувств человека, удовлетворение которых доставляет высшее блаженство. Голод – удовлетворение съеденной пищей; второе по силе чувство – половое; третье – мочеиспускание; четвертое – дефекация.* Апісаўшы голад вязняў, якія трацяць чалавечае аблічча ў пошуках ежы, ён натуралістычна ўзнаўляе адваротны працэс: *Доходяга испражняется раз в пять суток, опровергая учебники по физиологии, даже патофизиологии. Испражнение сухих катышков кала: организм выжал все, что может сохранить жизнь* (93).

Аднак вернемся да больш узнёслай тэмы. Уладзімір Някляеў даволі скептычна адносіцца да спробы асвяціць галоўны чыннік ежы: *З вечнага голаду ў нас святая пашана да хлеба, больш ні з чаго. Я сам дагэтуль, як маці наказала, скарынку зацвілую не выкіну. А што такое хлеб?.. Злак. Трава. Там, дзе ёсць што есці – хлеб амаль і не ядуць* (94, 239).

З таленавітым паэтам не пагаджаецца Э. Сетан-Томпсан у кнізе "Прэрыі Арктыкі", прысвечанай арктычнаму рэйду 1907 года. Пісьменнік рэалістычна паказаў дзікія пакуты голаду, зведаныя індзейцамі і белымі ў славутым паходзе: *Пища наша*

состояла из лосиного мяса и чая. Ни сахару, ни соли не было в помине. Тоска по хлебу становилась всё сильней. Индейцы называли это чувство мясным голодом. Мясная пища трижды в день вызывала отвращение.

Кажуць, што хлеб, у адрозненне ад усіх састаўных кампанентаў харчу, ніколі не прыядаецца. Ды і цэніцца толькі тое, што страчана. З якой любоўю *пресыщенный* усім О. Уайльд у турме з'ядае крошкі белага хлеба, які, як вядома, не насычае, але ў дадзеным выпадку сімвалізуе ўсё, што страчана: волю, незалежнасць, аўтарытэт (споведзь " De profundis").

Для беларускага народа падобны выбар застаецца на ўсе вякі актуальным, пра што і сведчыць толькі кароткі пералік твораў, напісаных ў розныя гады: "Песня пра хлеб" А. Вярцінскага, балада "Хлеб" Янкі Сіпакова, споведзь "Сірочы хлеб" Я. Брыля, паэма "Хлеб" П. Броўкі, "Чорны хлеб" А. Жалязоўскага, народная казка "Лёгкі хлеб", гераічная аповесць "Хлеб пахне порахам" І. Шамякіна, "Мой хлеб надзённы" і "Збор калосся" Максіма Танка, "Хлеб для партызанаў" М. Пазнякова, займальны "Хлеб – хлябок" А. Дзеружынскага, "Родны хлеб" Н. Гілевіча. У шматлікіх творах хлеб услаўляеццца, апяваецца, сакралізуецца, пісьменнікі надзвычай часта збіваюцца на патэтыку. Адштурхоўваючыся ад тэзісу А. Бальзака, можна смела заявіць: Мы карміліся хлебам, а не мясам – таму мы нацыя паэтаў. І не толькі: народны мастак М. Савіцкі на сваіх палотнах нават шыфруе тэму эўхарыстыкі ("Хлеб", "Хлеб новага ўраджаю", "Хлябы").

Мы аналізуем толькі творы, у якіх апісваецца голад і ягоныя праявы ў жыццядзейнасці чалавека. Аднак хлеб не можа страціць сваёй сакральнасці ў нацыянальнай культуры: *Не хлебом единым будет жить человек, но всяким словом, исходящим из уст Божьих* (Второзаконие: 8, 3) Кавалак хлеба дазваляе вырашаць адвечныя філасофскія праблемы быцця і сутнасці чалавечай: *Отравлен хлеб, и воздух выпит* (Мандэльштам. Адносіны да хлеба становяцца тэстам на гуманнасць, а ён сам успрымаецца асялком, на якім выпрабоўваецца чалавечая аснова. Згадаем казку Андэрсана "Дзяўчынка, якая наступіла на хлеб". Гераіня гэтага не вельмі вядомага твора славутага казачніка, шкадуючы свае бліскучыя туфелькі, становіцца на бохан хлеба, каб пераскочыць калюгу. Хлеб за абразу вышэйшых сілаў цягне яе на самае дно,

дзе жыве балотніца. Там няшчасная вымушана пакутаваць ад голаду: *ей казалось, что внутренности пожрали сами себя и внутри стало пусто, ужасно пусто.* Самае страшнае было ў тым, што дзяўчынка стаяла на хлебе і, паміраючы ад адсутнасці харчу, не можа сагнуцца і адламаць хоць крышку. У падобным стане чалавек гатовы на ўсё. В. Шаламаў так характарызуе героя на шляху расчалавечання: *Он делился последним куском, вернее, еще делился… Это значит, что он так и не успел дожить до времени, когда ни у кого не было последнего куска, когда никто ни с кем не делился* (62, 111). Чалавек да таго часу захоўвае ўласцівыя яму як віду рысы, пакуль здольны ў невыносных умовах падтрымаць іншага. М. Бярдзяеў сцвярджаў: *Когда ты голоден, это биологическая проблема, когда голоден рядом человек, твой брат, это уже нравственная проблема*. Галодны Іван з “Альпійскай балады” аддае апошні кавалак звар’яцеламу ад голаду немцу і тым самым вытрымлівае зкзамен на права чалавекам звацца. Па сутнасці створана сітуацыя, як у творы В. Цендракова “Хлеб для собаки”: *Не облезлого пса я кормил кусками хлеба, а свою совесть.* А быкаўскі герой не мог быць іншым ён захаваў адвечны закон беларусаў, пра які пісаў вядомы пісьменнік А. Рыбакоў у рамане “Важкі пясок”: *Обязательно посадят за стол. И хотя главной их пищей была бульба – картофель, но из картофеля они готовили вкуснейшие блюда: бульба со шкварками, бульба с грибами, бульба с кислым молоком*. Падобныя ўрокі застаюцца вызначальнымі і для тых, хто выжыў у падобных сітуацыях. Так, А. Адамовіч згадвае словы блакадніцы: *Помяни, Господи, всех умерших с голоду, которые не дождались досыта поесть хлеба*.

Раман У. Караткевіча “Хрыстос прызямліўся ў Гародні” цалкам заснаваны на супастаўленні хлеба зямнога і нябеснага. Так, ужо другі раздзел, які і пачынае дзеянне, называецца зусім па-біблейскі: *Голад, пошасць, мор*. А эпіграфам да яго становяцца радкі з кнігі “Руф”: *У тыя дні, калі кіравалі суддзі, здарыўся голад на зямлі*. Незлічоныя зграі мышэй, што заслалі сваімі цельцамі дарогу да Гародні, і ёсць суровае і неадпрэчнае прадказанне гэтага самага страшэннага пакарання ўсяго жывога.

Сімволіка-алегарычным увасабленнем адвечнай праблемы з’яўляецца і вытрыманая ў абсалютна нетрадыцыйным стылі

“Паэма жніва” А. Разанава, нават не верыцца, што напісана яна была ў 1974 годзе, настолькі па-майстэрску яна зробленая, прычым выключна ў тым адметным рэчышчы, да якога беларуская паэзія звернецца толькі на пачатку новага тысячагоддзя. Ужо ўступныя радкі:

Упала зерне –
і не ўзышло,
а што ўзышло – куколле заглушыла,
а што не заглушыла – выбіў град,
астатняе развеяў вецер… (95, 3) –

разам з наступным апісаннем звяроў, што зграямі выбягаюць з лесу, пакідаючы свае норы, іх пачварных танцаў-пантамім, крумкачоў, што засцяць сонца, выклікаюць рэмінісцэнцыі з вядомымі старонкамі Старога і Новага запаветаў і, асабліва, прытчамі Хрыста, дзе ў той ці іншай ступені закранаецца праблема хлеба і голаду (фізічнага і духоўнага) (*Притча о сеятеле, О добром семени и о плевелах, О семени, взрастающем в земле неприметным образом).* Несумненна, што дадзеныя асацыяцыі вынікаюць з евангельскай прыпавесці, якую расказваў Хрыстос сваім вучням (Матф: 13, 24). У ёй сейбіт параўноўваецца з Царствам Божым: *С-ющий доброе с-мя есть Сын Человеческій; Поле есть мір; доброе с-мя, это – сыны Царствія, а плевелы – сыны лукавого.* Одновременно *с-ятель слово с-ет* (Марк: 4,14), ибо *пос-янное на доброй земл- означает т-х, которые слушают слово, и принимают, и приносят плоды*. Увасабленне жахаў голаду, разбурэння і знішчэння, з’яўленне страшэнных істот, што авалодваюць светам, нагадвае “Плач Іерэміі” па разграбленаму і спустошанаму Сінаю, па якому бегаюць галодныя лісы (у паэме А. Разанава звяры хаваюцца *панура і трывожна* ў жыце, бо *яны прыпаміналі кут, куды памерці паспець трэба…*

Апісанне жабрацкіх палапленых торбаў, што *худой дзятвой чапляліся за шыі* (адметнае параўнанне!) – ёсць ні што іншае, як алегарычнае ўвасабленне змучанага народа, які губляе веру ў безнадзейным чаканні Месіі. Духоўны пачатак гэтага спрадвечнага чакання падкрэслівае і тое, што калі звяры, крумкачы, натоўпы і нябогі ўсё ж такі атрымалі тое, што прагнулі, займелі тое, што хацелі, *алчущие − насытились,* то *Сэнс ўсё пытаўся пра спажытак.*

У гэтым пераконваюць рытарычныя воклічы, якія надзвычай адпавядаюць змрочнай атмасферы твора: *Народжаны ад хлеба, прагну хлеба*; а таксама нястомныя і бясконцыя пошукі сейбіта, у якога патрэбна спытаць пра час будучага жніва, бо ўжо ў іншых каласы на гэтым незвычайным сяле-полі наліваюцца плёнам, моцай і гонарам. І толькі ў пакрыўджаных і прыніжаных яно зарастае кукалем, пустазеллем, якія растуць разам з пшаніцаю. Беларускі паэт у чарговы раз падкрэслівае марнасць надзей і спадзяванняў на хуткае з’яўленне сейбіта, які павінны растлумачыць, што мусіць сеяць народжаны ад хлеба і што такое жніво наогул, бо ў гэтым свеце нічога проста так не здзяйсняецца:

Ніштo не гіне раптам і бяздонна,
заўсёды застаецца нейкі прынцып,
які сцвярджае жыта і зямля,
нат і тады, калі ўзрасло куколле. (95, 5)

Бо ўжо з’явы прыроды падаюць свой прарочы знак, знаменнямі і прадказаннямі напаўняючы сусвет:

А спелы вецер намаўляў: рыхтуйся,
а поўня нахілялася: рыхтуйся,
і камяні круціліся: рыхтуйся –
рыхтуйся неаслабна да жніва… (95, 5)

А таму, нягледзячы ні на што, душа рыхтуецца да велічнай падзеі, і хоць жніво яшчэ не бачнае, нават не згадваецца ў бліжэйшай перспектыве: няма яшчэ чаго жаць, бо не было сейбіта, – аднак ужо раздзімаецца горан, наразаецца серп, *рыхтуюцца да выніку, да плёну, да жніва.* Той, хто народжаны ад хлеба, не толькі прагне хлеба, але разам з тым імкнецца зразумець сутнасць быцця, спасцігнуць Сэнс, спрадвечны і непадзельны. Жабракі, што прайшлі па ніве, ужо пабялелай для жніва, – гэта алюзія на словы з Евангелля ад Іаана (4:35) *возведите очи ваши и посмотрите на нивы, какъ он- поб-л-ли и поспели к жатв-*. А разам гэта чарговы напамінак тым, хто ўмее бачыць і спасцігаць убачанае, што існуе і іншае жніво, намнога больш істотнае і значымае, чым рэальнае – зварот і свята душы, і гэтае жніво павінна адбыцца тут і зараз, бо і нівы пабялелі, і жыта духоўнае паспела. У Евангеллі Апостал прымушае ўсіх глядзець на нябачнае,

велічнае і значымае, спасцігнуць якое немагчыма звычайнымі вачыма, бо ў іх не ззяе вера.

Нараканні чалавека, нібыта пакінутага ў гэтым надзвычай прасторным свеце, ад якога ён не можа пазбавіцца нават у сне, адразу нагадваюць *глас вопиющего в пустыне.* Бо на воклічы – трэнасы *куды ж падзеўся сейбіт?* у адказ толькі чуецца маўчанне, разгойданае крыкам крумкачоў, выццём звяроў, усклікамі натоўпаў і шэптам жабракоў. І толькі затым, ужо ў самым фінале твора, чуецца вечны голас, што спасцігае ісціну:

А там, за ім –
як мог яго раней не заўважаць я,
чаму не заўважаў яго раней?!. –
свяціўся незнішчальны голас Сэнсу
і падымаў з зямлі неператожна:
Я хлеб ваш... я ваш хлеб... я хлеб жыцця... (95, 8)

Беларускі паэт амаль паўтарае вечныя словы: *Ибо Иисусъ же сказалъ имъ: Я есмь хл-б жизни (Иоанна: 6,35).*Той, хто сее, і той, хто жне, могуць не супадаць у адзінай асобе (Бог і Ісус), аднак разам яны радавацца будуць. А створаны ў паэме кантраст паміж эмацыйнай роспаччу і не менш яскравым знойдзеным спадзяваннем ўспрымаецца не як простая гульня ценяў у кампазіцыі твора, але натхняльнікам думкі ў яе развіцці-эвалюцыі ад пракляцця да асаны.

У “Паэме жніва” былі адзначаны і дакладна сфармуляваны тэзісы маральна-этычнай праблематыкі. Так, адштурхоўваючыся ад усведамлення непазбежнай гібелі канкрэтнага зернейка дзеля захавання жыцця ў цэлым, паэт разам з тым уздымае анталагічныя пытанні, што тычацца не аднаго рэальнага хлеба (праблема, актуальная не толькі для абранага народу і для беларусаў), але ў першую чаргу праблему хлеба духоўнага. Адштурхоўваючыся ад традыцыйнага менталітэту беларусаў, якія адчуваюць сябе паўнапраўнымі прадстаўнікамі чалавецтва, ён паказвае нацыі, у свядомасці якой доўгі час панавалі трэнас, песні-жальбы, светлыя агульналюдскія перспектывы. Галоўнае − спыніцца ў сваім вечным паязджанстве і хоць на імгненне асэнсаваць: “Адкуль? Куды я?”... Прайшлі часы, калі *стомлены кладзецца заснуць і спаць і ўсё, што ёсць забыць.* Трэба абудзіцца і рыхтавацца

плёнам да жніва. І ў гэтым схавана тайна, разгадаць якую і імкнуцца людзі:

Пакуль жыву, хачу спасцігнуць сэнс
нябыту, і быцця, і прызначэння,
бо нездарма вяртаюцца шляхі –
нібы настаўнік паўтарае вучням:
твая дарога у табе самім.

Кожны чалавек павінен даць адказ на адвечнае пытанне, узнятае М. Багдановічам у “Апокрыфе”: Што важней і істотней, жыта ці васілёк, краса ці спажытак? На гэта жартаўліва, як заўсёды, дае свой адказ Л. Савёнак: *Бо не аб адзіным хлебе жывы чалавек бывае. – Праўда, да хлеба патрэбна і скварка* (45, 256). А да скваркі, зразумела, пра што і спявалася ў народным гімне “Бывайце здаровы” Адама Русака, трэба, каб вялася і чарка.

4 ПІ, АЛЕ ЗАКУСВАЙ

У настольнай кнізе таварыства ананімных алкаголікаў “Дванаццаць рэкамендацый, як захаваць цвярозасць” падкрэсліваецца, што галоўны вораг чалавека, які кінуў піць і хоча назаўсёды пазбавіцца гэтай хваробы, – голад. І толькі потым у гэтым шэрагу ідуць стомленасць, гнеў і адзінота. Менавіта таму заўсёды першым крокам да поўнай цвярозасці, галоўнай запаведдзю адэптаў арганізацыі з’яўляецца наступная – *Ешце столькі, колькі зможаце: на поўны жывот вам меньш захочацца выпіць.* Славуты рускі псіхіятр С. Корсакаў, аўтар першай дысертацыі па праблемах алкагалізму, лічыў, што масавае п’янства ў Расіі пачалося з таго часу, калі гарэлку сталі прадаваць толькі ў кабаках. А закускі гэтыя піцейныя ўстановы не прапаноўвалі.

Пастаяннае недаяданне або поўная адсутнасць ежы і штурхае людзей да ўжывання прадукта, які валодае велізарнай каларыйнасцю і прымушае забыць пра голад. “Гармон голаду” *грэлін* спрыяе развіццю алкагалізму, – сцвярджаюць медыкі. Археолагі даказваюць, што старажытныя мексіканцы ратаваліся ад голаду алкаголем. І не адны яны. Так, добра вядома, што пры цары Гадунове ў Расіі панаваў дзікі голад. Баяры, баючыся бунту, раздалі людзям зерне з *государственных закормов страждущему и голодающему народу*. Але яно амаль цалкам пайшло на вытворчасць гарэлкі, што заканамерна для паўночных народаў, якія трапляюць у аналагічныя сітуацыі. Герадот пісаў, што такое здаралася і ў Егіпце, дзе віно робяць з ячменю, бо ў гэтых краінах не расце вінаградная лаза (80, 103). Рускі пісьменнік В. Ерафееў у сваім славутым творы “Москва-Петушки” афарыстычна падкрэсліў асноўны закон быцця для тагачаснага СССР: *Больше пить, меньше закусывать.*

Нешта падобнае было і на нашай зямлі, асабліва ў XIX стагоддзі, пасля далучэння беларускіх земляў да Расіі. Невыпадкова якраз з гэтага часу карчма становіцца пачварай у беларускай мастацкай традыцыі, своеасаблівым сімвалам духоўнага і фізічнага вынішчэння нацыі. А. Ельскі пісаў, што пакуль дашукаешся адной школы з кніжкамі, пройдзеш трыццаць корчмаў з гарэлкай. Ці не таму герой *сялянскіх песенькаў* Яна Чачота пастаянна жаліцца: *Еў бы цяпер чысты хлеб, А не пухавінку, Каб я часта не*

сядзеў У паганым шынку; А бадай ты новая Карчомка згарэла, Як мая цераз цябе Хатанька згалела (96, 37). Ён кляне карчму, што забрала хлеб, воліка, кароўку, сярмягу.

Літаратура XIX ст. пакінула пачварныя бытавыя замалёўкі, дзе галодны селянін шукае ўцехі і супакою ў чарцы. Складваецца ўражанне, што гарэлка вынішчыла памяць пра сям'ю і родную хату, у якой *Дзеткі без хлеба // Плачуць і крычаць* (85, 125). Разам з ім пакутуюць і няшчасныя жывёліны, заложнікі вадаў чалавечых: *Волікі гукаюць, // Авечкі мычаць*. П'яны і галодны гаспадар забываецца на свае абавязкі:

Конік пад карчмою
Увесь дзень стаіць,
Ніхто яму не даў
Ані есці, ані піць.

Васіль з *аказіі* Г. Марцінкевіча "Адвячорак" усклікае ў карчме*: Што нам голад, перапала?// П'ян – і тугі аб том нет!* Ягоныя сябрукі за сталом мараць пра той час, калі яны змогуць *гарэлку піць жбанамі* і закусваць, як паны.У ананімнай "Гутарцы Данілы са Сцяпанам" канстатуецца, што мужык без гарэлкі перабыць не можа, нягледзечы на слёзы галодных дзяцей. Вось чаму ён усё цягне ў шынок, каб атрымаць чарговую мерку *аква вітэ*.

Бацька героя апавядання Зм. Бядулі "Сцёпка" прапівае два пудзікі жыта, якія маці *вымантачыла* ў суседа на адработак летам. І цяпер дзеці будуць душыцца адной бульбай, якая таксама скора скончыцца.

Не бачыцца зменаў да лепшага і ў сучаснай мастацкай традыцыі. У трыпціху "Байкі жыцця" Васіля Быкава распавядаецца пра фантастычныя краіны, дзе раптам стала не хапаць ежы, нягледзячы на самую перадавую ідэалогію:

А тым часам есьці ў краіне зусім не стала чаго. Было зразумела, што галоўная нацыянальная ідэя не працуе, што прыйдзецца шукаць новую. І тады вынайшлі ідэю часовую, якая мела выдатную перспектыву стаць фундамэнтальнай. Яна ня толькі не адмяняла ранейшую, але ўзьнімала яе на новую вышыню – што было надта важна. І ўрад кінуў увесь дзяржаўны бюджэт на вытворчасць гарэлкі. Зразумела, аўтар стварае фантасмагарычную сітуацыю ў стылі Мора, Рабле, Свіфта,

невыпадкова можна выявіць падабенства паміж утапічнымі ці антыўтапічнымі дзяржавамі, што з'явіліся дзякуючы фантазіі класікаў: *Гэта сапраўды выклікала небывалы народны ўздым. Народ усё зразумеў і прыняў бяз словаў – што значыць навуковая беззаганнасць ідэі. На мітынгах у гарадах і вёсках прамоўцы гаварылі пра новую культурна-псыхалагічную рэвалюцыю ў краіне, пра яе лёсавызначальны сэнс. Гарэлкай бясплатна забясьпечвалася кіраўніцтва, пасьля вэтэраны-пэнсіянеры (пры норме 1 бутэлька на 1 дзень), пасьля ўсе астатнія, уключаючы немаўлят. Сем'і, у якіх было шмат дзетак, раскашвалі як мае быць – і дарослыя, і дзеці ўвесь дзень пілі і рагаталі, астатні час спалі і пахмяляліся. І дзякавалі ўладзе, галоўнаму кіраўніку і мясцовым вэртыкальшчыкам, якія займелі адзіны пільны клопат – забясьпечыць самыя глухія куткі краіны сьвежай гарэлкай. Гэта належала рабіць без пасярэднікаў-злыдняў, якія нахабна заніжалі градус. Сацыялагічны інстытут, які правёў апытаньне (было ахоплена 100 % насельніцтва) выявіў небывалы паказчык тых, хто ўхваляваў новую палітыку ўраду, – 100 %. Папулярнасць кіраўніка-палкоўніка стала такая, што ўрад надаў яму чын Вялікага Каўдыльё* (81, 114–115).

З іроніяй В. Быкаў падкрэслівае, што нявырашанай засталася праблема, якая вынікала з аксіёмы, што гарэлку і віно трэба, у адпаведнасці з патрабаваннямі фізіялогіі, закусваць. Згадваецца незабыўны У. Караткевіч, які ў якасці эпіграфа да ХХІІ раздзела рамана “Хрыстос прызямліўся ў Гародні” выкарыстоўвае народнае выслоўе: *Пі, але закусвай*. Народны пісьменнік з горкай іроніяй сцвярджае, што вучоныя і тут паспрыялі. Яны прапаноўвалі новыя спосабы ўжывання алкаголю, даказвалі, што есці штодня шкодна для здароўя, або сцвярджалі магчымасць выпіваючы не закусваць. Былі разбіты ўсе памкненні даказаць, што малако больш карыснае, асабліва для дзетак. Аднак усе гэтыя *поползновения* адвяргаліся цаной на харчы: гарэлка была самай дарагой. Наперакор псеўдавучоным, што прапагандавалі цвярозасць, была задзейнічана сацыялогія: *Супраць таго, каб больш працаваць, не пярэчыў ніхто – ні адна ўрадавая ці апазіцыйная партыя – з тым сапраўды былі згодныя ўсе. Але ніхто ў гэтай краіне ўжо даўно не працаваў, нашмат больш прыемна было піць. Паколькі гарэлкі на кожны дзень не хапала, пілі ўсё, што*

лілося: самагон, сусла, піва, воцат, клапамор, тармазную і мазольную вадкасці, тасол, бэнзын, газу. Ніхто ў краіне не баяўся нікога, нікога ня слухаў – ні дактароў, ні міліцыянтаў, якія таксама пілі ня менш за астатніх (81, 116).

І гэта не проста іранічны сцёб народнага пісьменніка. Па сутнасці, яшчэ раз згадваецца, што новае – гэта добра забытае старое. Урад умоўнай сучаснай краіны толькі згадаў стары закон, які існаваў на тутэйшых землях у даўнія часы, так званае *"пропинационное право" (от латинского propinare – пить за чье-либо здоровье) – исключительное право выделки и продажи крепких напитков на землях того или иного владельца. Сохранилось в Бессарабской губернии, в Царстве Польском, в Западном крае и в губерниях Прибалтийских и является для управомоченных лиц – пропинаторов – источником значительных доходов, нередко, в особенности во владетельных городах и местечках, обусловливающих главную ценность имения. Тем, что право пропинации есть право исключительное, монопольное, оно отличается от существующего в остальных частях России права частных владельцев и сельских обществ (ст. 487 Уст. Акц. Сбор., Св. Зак., т. V, изд. 1893 г.) разрешать и не разрешать раздробительную продажу напитков на принадлежащих им землях; не говоря уже о том, что в некоторых случаях патент на продажу спиртного на землях данного сельского общества может быть выдан и при несогласии на то со стороны общества (Уст. Акц. Сб., ст. 525–527), – закон запрещает и признает недействительными все условия и сделки, имеющие целью предоставление одному или нескольким лицам исключительного права на производство питейной торговли в виде монополии (Уст. Акц. Сб., ст. 488 и 560 прим. 2).*

Гэтае права было даўно вядома на Беларусі. Яно вырасла з права збіраць пошліну за гандаль ежай і напоямі і толькі пазней перайшло ў права продажу выключна моцных напояў, пачынаючы з піва. Яно (права) узнікла ў выніку адносін паміж тымі, хто валодаў зямлёю па праву залежнай уласнасці (dominum utile) і тымі, хто па каралеўскай прывілеі лічыў іх вярхоўнай вотчынай (dominus directus або supremus). Гэтыя адносіны, набываючы падчас характар прыгоннай залежнасці, амаль заўсёды давалі права ўладальніку вотчыны збіраць з асоб, што селі на ягоныя землі, самы разнастайны аброк.

Прапінацыйнае права захоўвалася да апошніх дзён Рэчы Паспалітай і перажыло нават увод у герцагства Варшаўскае кодэкса Напалеона. У землях, якія адышлі да Расіі, яно было прызнана састаўной часткай вотчыннага права. Нават калі ў 1866 годзе ўсе вотчынныя павіннасці былі скасаваны, прапінацыйнае права захавалася. Пра шкоду падобнай справы пісаў згаданы вышэй паэт і сенатар Г. Дзяржавін:

3-е, Превосходн-йшіе прибытки получаются зд-сь больше отъ винокуренія: курятъ вино влад-льцы; курятъ панцырные бояра, окольная шляхта, попы, разныхъ орденовъ монахи и жиды.

Мы і тут аказаліся не адзінокімі ў сусвеце. Пра бульбяны спірт і ягоную ролю ў кардынальных зменах у жыцці грамадства пісаў Ф. Энгельс у даследаванні “Пруская водка ў германскім рэйстагу” (97). Там нарабілі столькі таннай гарэлкі, што сталі яе экспартаваць. Зноў даем слова Г. Дзяржавіну: *8-е, Жалуются зд-сь на сильный вывозъ хл-ба Евреями въ Лифляндскую губернію, а оттуда на привозъ въ Б-лоруссію многаго количества вина* (70, 229–232). Аднак тут такога дабра хапала, бо спірт пераганялі ўсюды. У выніку такой творчай дзейнасці гарэлкі было выраблена столькі, што яна не знаходзіць збыту. Прыйшлося зніжаць цэны, адпускаць напавер, выдаваць замест заробку, нават прапаноўваць бясплатна. Пра гэта гаворыцца ў адной з першых паэм XIX стагоддзя “Два д’яўлы” Канстанціна Вераніцына:

Гол народ наш, як свірэлка,
Падвяло яму жывот,
Зато дзёшава гарэлка
І выходзіць іншы шчот. (85, 70)

Аб шырокай распаўсюджанасці падобнай практыкі сведчаць і запісы М. Танка: *Недзе чытаў я, здаецца, у Быстроня, што даўней мужыкоў змушалі піць гарэлку, нават кожнаму вызначалі норму. Так і прывучылі народ да гэтага пякельнага зелля* (15,268).

Значна раней пра гэта біў трывогу расійскі паэт: *5-е, Н-которые также пом-щики, отдавая на откупъ Жидамъ въ своихъ деревняхъ винную продажу, д-лаютъ съ ними постановленія, чтобъ ихъ крестьяне ничего для себя нужнаго нигд- ни у кого не покупали и въ долгъ не брали, какъ только у сихъ откупщиковъ, и никому*

изъ своихъ продуктовъ ничего не продавали, какъ только симъ же откупщикамъ; а сіи, покупая отъ крестьянъ и продавая имъ втрое дороже и дешевле истинныхъ ц-нъ, обогащаются барышами и доводятъ поселянъ до нищеты, а особливо при возвращеніи отъ нихъ взаймы взятаго хл-ба: ибо ежели не съ сугубымъ превосходствомъ, то уже конечно должны отдать вдвое; кто жъ изъ нихъ того не исполнитъ, бываютъ наказаны. Такими-то и тому подобными узами (не говорю сего обо вс-хъ) отняты вс-способы у поселянъ быть зажиточными и сытыми.

У якасці ілюстрацыі згадаем III раздзел з ідыліі “Нядзеля” У. Сыракомлі, які называецца “Скаргі арандатара карчмы”. У выключна іранічным стылі і раскрываецца сутнасць праблемы. Маналог арандатара напоўнены *шчырым абурэннем* учынкам Янкі, які напіўся па-за межамі вёскі і тым самым аддаў плануемыя грошы, якія хацеў заграбсці карчмар, чужому. Рэфрэн “гвалт, ратуйце, рабуюць” падкрэслівае справядлівасць пратэсту шынкара, што мае неаспрэчны кантракт, у якім на казённай паперы, у поўнай адпаведнасці з законам напісана: *ніхто, ні стары, ні малы, ні дзяўчына, ні хлопец – крый Божа! – нідзе выпіць не зможа, апроч гэтай арэнды* (7, 68).

Пан Голагардоўскі з рамана Ф. Булгарына “Иван Выжигин” будуе новую карчму на самой мяжы сваіх уладанняў, пад бокам пана Працэсовіча. Карчму называе “Рожон”, бо гэта будзе сапраўднае ражно ў вока ягонаму *любезному соседу*:

– Я велю в этой корчме продавать водку гораздо дешевле, нежели она продается в корчме Процессовича, и таким образом переманю к себе всех его мужиков. Не правда ли, г. комиссар?

– Точно так, – отвечал комиссар. – Если он вздумает выгонять своих мужиков из моей корчмы, то я позову его в суд, на расправу за насилие. Не правда ли, г. пленипотент?

– Точно так, сущая правда, – отвечал поверенный. – Мы позовем его в суд уголовный, pro expulsione et violentia: г. зн. у пакаранне за гвалт і жорсткасць (75, 355).

Закон і грамадская думка былі цалкам на баку акцызнай мафіі. Невыпадкова Бальзак, які, як вядома, ажаніўся ў Расійскай імперыі, у слаўным Бердзічаве, пісаў: *Я называю Россию автократией, держащейся на алкоголе.* Ён меў на гэта права, бо, паводле ўласнага прызнання, выпіў з сябрам сямнаццаць бутэлек віна

і пасля гэтага пайшоў у тэатр. Праўда, і браты-славяне не адставалі ад вялікага француза. Так, засталіся згадкі, што менавіта столькі пустых бутэлек з-пад “Гымзы” налічыла жонка народнага паэта пасля творчага візіту ў ягоную хату калегаў па цэху. Швейк хваліўся, што за адну ноч наведаў 28 піўных, але, слова гонару, нідзе не піў болей трох куфляў піва.

Прымусовая алкагалізацыя насельніцтва садзейнічала распаўсюджванню голаду і пастаяннаму недаяданню: *6-е, Къ вящшему жъ ихъ разстройству не токмо въ каждомъ селеніи, но въ иныхъ и по н-скольку построено влад-льцами корчемъ, гд- для ихъ и арендаторскихъ жидовскихъ прибытковъ продается по днямъ и по ночамъ вино. Сіи корчмы ничто иное суть, какъ сильный соблазнъ для простаго народа. Въ нихъ крестьяне развращаютъ свои нравы, д-лаются гуляками и нерад-тельными къ работамъ. Тамъ выманиваютъ у нихъ не токмо насущный хл-бъ, но и въ земл- пос-янный, хл-бопашенныя орудія, имущество, время, здоровье и самую жизнь.*

Гарэлку дастаўлялі непасрэдна дахаты, нібы цяпер піцу: *7-е, Сіе злоупотребленіе усугубляетъ обычай, такъ называемый коледа, посредствомъ коей, -здя по деревнямъ, а особливо осенью при собраніи жатвы, и напоивъ крестьянъ со вс-ми ихъ семействами, сбираютъ съ нихъ долги свои и похищаютъ посл-днее нужное имъ пропитаніе*.

Танная гарэлка выразна змяніла прыярытэты харчовых складнікаў: хлеб саступіў алкаголю. Невыпадкова лічылася, што толькі адно можа прымусіць мужыка не хадзіць у карчомку: зрабіць шынок у сваёй хаце. Сялянскія гаспадаркі масава разараліся, людзі ішлі ў свет, пра што пісаў Я. Баршчэўскі: *Не будзем жыці, Пойдзем блудзіці. Нет хлеба-солі, Нет шчасця-долі*.

Нічога не змянілася ў ХХ стагоддзі. Як і раней, прадукты пераводзяць на гарэлку. Вось што піша карэспандэнт “Нашай Нівы” пад псеўданімам *Будзски мужык: М. Буцлау, Вилен. губ. Вилейск. п. У нас кругом ёсць бровары щ м. Парафьянове Слотвинскаго, ў м. Бярэзоўцэ Свентарэцкаго, ў м. Буцлаве Оскерки, ў м. Илаве Окушки и ў Сивцы Домэйки. Для спирту патрэбна бульба, дык вось у нас скрось садзяць шмат гэтаго беларускаго «хлеба». Каб замест бульбы сеяли збожэ, тады можэ и жыто былобы таней. Але тут ничога не парадзиш: як*

на бульбу ёсць на мейсцы купцы и за яе добра плацяць, дык кожны яе садзиць, каб мець набольшы даход. Беда, што идзе тольки на згубу людзей, да пицьця. За границай, у Францыи напрыклад, па вёсках спирт паляць у лямпах, ужываюць спиртавыя машыны (моторы) замест паравых, каб круциць малатарни, сечкарни и т. п. Спиртавыя моторы менш за паравые, ды надта простые и выгодные. А у нас спирт пакульшто прыносиць не карысць вёскам, а шкоду.

Далейшыя запісы паказваюць адмоўныя прыклады, якія, на жаль, шчодра прадстаўляе рэчаіснасць: *У нас пьюць ўси: и старые, и малые, и хлопцы, и дзеўчата* (Наша Ніва, № 21, 7).

Гарэлка – гэта харч і лекі, якія змяняюць прынцыпы харчавання. Раніцай пасля застолля Спірыдон нават глядзець не можа на кавалак запляснелай каўбасы і скарынку зацвіўшага хлеба (апавяданне "Так і трэба ашуканцу" Якуба Коласа). І далей аўтар апісвае стан героя твора, які не можа есці: *У яго жываце было пуста, як у беднага гаспадара з засеку вясною, моташна, як у каталажцы*. Некалі А. Герцэн ва ўспамінах "Былое и думы" пісаў пра салдата, які выліваў атрыманую на паёк за некалькі дзён гарэлку ў місу, крышыў туды хлеб і лыжкай чэрпаў экзатычную страву. Прычым з вялікім задавальненнем. Адметны вопыт не згіне марна. Так, Мікіце Гузаку з "Аповесці" Л. Савёнка дактары забаранілі піць гарэлку, бо ад ненармальнага ўжывання алкагольнага пітва зусім пераблыталіся сэрца і печанцы, якіх нельга намацаць. Замест гэтага прапісалі дыету – тры разы на дзень есць толькі рэдкую страву. Вось чаму *Мікіта выцадзіў у міску паўлітра, пакрышыў хлеба і цыбулі ды чэрпае лыжкай, быццам зацірку* (45, 252). І лекі, хоць і дарагія, вельмі дапамагаюць: высербае міску дыетычнай стравы, ды адразу ад сэрца і адлягае.

Хаця сцвярджаецца, што чалавек, які знайшоў смак у гарэлцы, не будзе дэгуставаць пітво. Так, Я. Яўтушэнка ў рамане "Ягодные места" пісаў пра спецыфіку алкагольных прыярытэтаў сібіракоў. Аказваецца, цыбулінкі на языку, якія адказваюць за распазнанне смаку, надзвычай прытупляюцца моцнымі злоўжываннямі, што кардынальна мяняе зыходныя параметры ўспрымання і ацэнкі. Менавіта таму *беленькай* у іх называецца спірт, а чарнілам – усё, што ніжэй па градуснай шкале. А сухое віно з Малдавіі, якое

невядома якім бокам трапіла ў далёкі свет, лічыцца сапсаваным, бо вельмі доўга яго везлі. Аднак мясцовы люд п'е яго вёдрамі, ад чаго потым морда крывіцца – вось чаму і называецца гэты напой "косорыловка". Пра гэта ж гаворыць і Н. Гілевіч:

Ты не зважай, што трохі шлакам
Ці дрывясінаю смярдзіць.
Народ не гоніцца за смакам!
Народ на градусы глядзіць.

Сюды ж адносяцца "афарызмы" тыпу "ў віне галоўнае не букет, а забойчая сіла". Тым больш, што ў гэтым працэсе назіраецца выразная гендарная роўнасць, згадаем хоць гумарыстаў А. Аверчанку, гераіня гумарэскі якога піла *как лошадь,* і нашага Л. Савёнка. Яшчэ раней гэты тэзіс абараняў Янка Купала ў трагікамедыі "Тутэйшыя":

Дама. (адпіваючы чарку) Але капітал ваш, мусье Зносілов, цудоўны – нічым амброзія.

Мікіта. Мадам-сіньёра, вы згадалі! Так яно і ёсць: самая натуральная амброзія знамянітай тутэйшай фірмы – а-ля самагонка, дастаўленая мне з вінных складоў "Пініп і К°". Трэба ацаніць станоўча і сацыяльную роўнасць, бо схільнасць да ўзбуджальных напояў характэрна прадстаўнікам усіх класаў: *После обедни наступил завтрак, или, лучше сказать, водкопой, потому что дамы очень мало ели, а мужчины более пили.*

Можа скласціся ўражанне, што нязменная радасць Русі – *пити-*, было спрадвечна характэрна і для беларусаў. Так, паводле запісаў сучаснікаў, на калядны стол князя 1780 года было дастаўлена 1500 бутэлек шампанскага, 300 рэйнскага віна, 200 бургундскага, 100 араку, 3 бочкі англійскага піва (73, 116).

Усё гэта прывяло да таго, што яда без гарэлкі нібы і не існуе, асабліва падчас святаў і ўрачыстасцяў. Вось якой бачыць гісторыю нацыянальнай кулінарыі Л. Савёнак: *Там ладзілі ігрышча, елі дзікіх кабаноў, запівалі брагай (нешта падобнае да самагону мазырскай гонкі), скакалі дрыгавіцкую лявоніху, тут жа і жаніліся на вольным паветры*.

Тут пісьменнік жартаўліва інтэрпрэтуе нібыта летапісныя звесткі, свядома парадзіруючы нібыта гістарычныя дакументы. Аднак падобныя існавалі на самой справе. Так, А. Мальдзіс,

сабраўшы звесткі з мемуарнай літаратуры XVIII ст., сцвярджае: *тагачасная шляхта піла часта і многа. У пачатку стагоддзя раскашаваліся традыцыйным "пітным мёдам" – простым "ліпцом", моцным "паўтараком", "вішнёўкамі" і "малііннікамі", для выхабу якіх бралі палавіну мёду і палавіну ягад. Потым ва ўласных броварах сталі гнаць гарэлку. Жытнёвая, паводле Ходзькі, называлася "хлебам штодзённым", пшанічная – "хлебам святочным". Сырэц пераганялі ў кубах ("алембіках") з рознымі карэннямі, травамі і ягадамі і такім чынам атрымоўвалі анісаўку, кмяноўку, палыноўку, цынамонаўку, настойку на персікавых костачках. З завозных гарэлак найбольш цанілі фруктовую ратафію і настоеную на карэннях крамбамбулю.* Пілі іх маленькімі кілішкамі, закусваючы пернікамі або варэннем. Настойкамі захапляліся не толькі мужчыны, але і жанчыны: *Яны часта хадзілі ў аптэчку і там, заліваючы млосную поліўку гарэлкай, часта станавіліся рознымі ведзьмамі, дзівачкамі, хімерычкамі і агністымі п'яніцамі.*

Пра разнастайнасць выбару сведчыць А. Кіркор: *Нигде не было такихъ старыхъ винъ, медовъ и водокъ, а также различных наименований настоекъ и наливокъ, какъ вообще въ іезуитскихъ и въ особенности въ Полоцкой академии* (79, 324). А вось што піша Фадзей Булгарын: *Ужин был столь изобилен и роскошен, как и обед, только попойка приняла другой оборот. Почти все гости перепились до последней степени. При знаменитом тосте: возлюбим друг друга (Kochaytysię!) – гости пили полную чашу, стоя один перед другим на коленях или обнявшись. Наконец обратились к дамам и начали пить за здоровье каждой из них, из их собственных башмаков* (75, 361).

Беднякі знаходзілі ў гарэлцы надзейнага памочніка ў барацьбе з голадам. Сучасныя дыетолагі сцвярджаюць, што 100 грамаў гарэлкі мае 235 калорыяў, а 100 грамаў мяса – 250.

Тым болей, што спірт і вытворныя дзейнічаюць на галоднага зусім не так, як на сытага. Сведчанне таму прыклад, які прыводзіць А. Салжаніцын. Галоднаму *каважединцу,* які не ідзе на супрацоўніцтва са следствам і не падпісвае неабходныя паперы, даюць багатую ежу і падсоўваюць алкаголь: *все пройдя, выпил вино, в приятном опьянении подписал – и был расстрелян. (Три дня голодному что такое единая рюмка! а тут графин).* Вось да

чаго прыводзіць разавае атручанне арганізму. Што ж тады ґаварыць пра сістэматычныя злоўжыванні, калі алкаголь становіцца неад'емным чыннікам працэсу стрававання? Замена хлеба гарэлкай вядзе да дэградацыі нацыі, што і назіраецца ў апошні час. Разам з тым, як сведчаць факты, у XX стагоддзі беларусам было яшчэ вельмі далёка да таго, каб стаць першымі п'яніцамі ў свеце, як тое здарылася, паводле СААЗ, у 2014–2015 гадах. А. Карпюк у перадсмяротных успамінах "Развітанне з ілюзіямі" піша:

Землякі мае, а як жа, выпівалі – на Каляды, Вялікдзень, Сёмуху і Новы год. Выпівалі яшчэ на хрэсьбінах ды вяселлях. І пілі толькі кілішкамі.

Хутчэй можна было спаткаць іншапланецяніна ў жніво, сенакос, чым выпіўшага! Пра гэта гаворыць і паданне – быль "Добры Якаў" невядомага аўтара:

Вось на вяселлі пры паляках
Адною чаркай па чарзе
Паўскрыня "вудкі" ўсе піякі
І госьці ўпіваліс ўсе. (98, 316)

Можа гэта тлумачыцца тым, што ў 1935 годзе літр гарэлкі "Люксусовой" каштаваў тры пуды жыта, таму купіць яе мог далёка не кожны (15, 13). Аднак усё хутка памянялася. Як працягвае далей А. Карпюк, *прыезджыя* (маецца на ўвазе савецкая ўлада ў 1939 годзе ў Заходняй Беларусі) *напоўнілі адразу магазіны скрынямі з таннай гарэлкаю, прывезлі звычку піць шклянкамі ды ў любы дзень, як і ў кожную пару года* (99, 372–373).

Мяняліся і традыцыі закускі алкаголю. Народны паэт згадвае: *Калісь да гэтай самай "рускай" – быў селядзец у нас закускай – салёны, з бочкі, селядзец*. Пра гэта піша Ф. Булгарын, Зм. Бядуля. Калі Андрэй трапіў на неба і яго пасадзілі сярод святых, то на пытанне, чаго ён хоча, заявіў: *Загадай, каб яна кожную раніцу давала мне гарэлкі і селядзец…*

Але тучныя годы адыходзяць, таму і мары мізэрнеюць: *Народ усмак цярэбіць кільку, народ не просіць селядца*.

У мінулыя часы героі твораў беларускіх пісьменнікаў яшчэ закусвалі. Згадаем Х1Х стагоддзе, паэму "Энеіда навыварат":

Па шклянцы выпілі сівухі,
Паелі нашча саладухі,
Камоў з смятанай і глазухі…

Тады існаваў яшчэ адпаведны рытуал, бо нават на небе яго выконваюць, як у паэме "Тарас на Парнасе":

Тады праворна дзеўка Геба
Гарэлкі ў чарку наліла
І, як жарон, буханку хлеба,
Прынёсшы, – бразь! – сярод стала.

У прозе Якуба Коласа яшчэ бяруць нешта на зуб: *Тым часам Шварц прынёс кварту, дзве чаркі і два селядцы на талерцы* (4,149). Амаль тое самае бачым у А.Гаруна: *Ўзялі кварту. На закуску Пару ўзялі тараноў*; і далей *Больш пілі дзядзькі, чым елі: Квас, гарэлку, піва, мёд* (100, 89–90).

А вось касец з аднайменнага верша Якуба Коласа ўжо ігнаруе рытуал: *без закускі п'е Пятрусь – галаву задраў, замёр.*

Адыходзяць у мінулае інтэлектуальныя дыскусіі наконт культурнага піція. *Холодными закусками и супом закусывают только недорезанные большевиками помещики. Мало-мальски уважающий себя человек оперирует закусками горячими,* – сцвярджаецца ў "Собачьем сердце" М. Булгакава. Цяпер векавая традыцыя ўжывання алкаголю адбываецца без усялякіх цырымоній, закусваць ніхто не збіраецца: *Снайпер Іван выпіў тыя поўшклянкі адным спраўным глытком, заядаць не стаў, узяў са стала пачак "Прымы."* Герой твора А. Федарэнкі яшчэ шыкуе: *Выпіў шклянку віна і з'еў тры сырыя яйкі* (41, 30). Нават пісьменнікі, духоўныя павадыры нацыі, не адстаюць ад народу:

Затое ў будане Астрэйкі
Не моўкла позна гамана:
Каністра – гары, кус – карэйкі
Ну, і цыбуліна адна? (101, 34)

А вось як памінаюць адышоўшых у лепшы свет творцаў. Паколькі на могілках звычайна бяруць памінальную чарку, то іх цяперашнія нашчадкі не парушаюць традыцый. Згадвае сучасны літаратар: *Мы таксама прымасьціліся побач з Паўлюком Трусам*

і Кузьмой Чорным і расклалі сваю няхітрую закуску – парэзанае сальца, хлеб – і пачалі памінаць лепшых сыноў Бацькаўшчыны (102, 117).

Для абгрунтавання зыходных тэзісаў згадзіцца ўсё, нават інтэрпрэтацыя неабвержных ісцін: *Хто не працуе, той і не есць. Вось чаму нашыя менш ядуць, а больш налягаюць на пітво* (45, 257).

А вось апісанне "банкету" ў апавяданні В. Быкава "Народныя мсціўцы": *На засланай газэцінай стале валяліся калівы сарванай з градкі цыбулі і стаялі дзьве шклянкі. Бутэльку, вядома, яны засьцярожліва пасьпелі прыхінуць у траву побач (103, 279).*

Гэта раней існавалі цэлыя абрады, звязаныя з выпіўкай. Так, герой глобусаўскай *казкі для дарослых* № 58 "Людажор", выпіўшы віскі, прагне не менш экзатычнай ежы. Калі яму хацелася закусіць, жор нябожчыкаў выбіраў смачных дзяўчат, адкусваў грудзей смочкі, жаваў, глытаў і запіваў алкаголем (104, 951). XXVIII раздзел рамана У. Караткевіча "Хрыстос прызямліўся ў Гародні" называецца "Ежа для мужчын". У якасці эпіграфа да яго ўзяты словы з нібыта "Статуту сакольнічага шляху": *Хто не есць свежага мяса і не п'е свежай крыві – таго паляўнічага класці і абрацыю з бляхамі або і нагаем добрым сыпаць у тое самае месца, каб ведаў і прывучаўся*.

Ежай для мужчын з'яўляецца і адметна падрыхтаваная каніна: *Сын дастаў потнік са спіны свайго ўспененага каня, дастаў з-пад сядла тонкі і вялікі, далоні на чатыры, скрыль сырога цёмнага мяса. Працягнуў… Каніна была смачная. Уся змачаленая і адбітая за дзень скачкі, цёмная ад добрага конскага поту і прапахлая ім. Няма на свеце лепшага паху, чым пах конскага поту, гэта ведаюць усе… Хан еў* (105, 280).

Цяпер нарадзіліся новыя звычкі літаратурных герояў: *На стале дзве пустыя і не зусім чыстыя шклянкі, паўслоіка кіслай капусты, дробна парэзанае і тонкае, бы з недакормленай кепскім гаспадаром свінні, сала, без скуркі. Закусь ляжыць на паперы, чыстай, бялюткай з гэтага боку, а з другога – каляндар, калі сеяць і жаць. Бутэлька гарэлкі на падлозе ля бульбачкі* (106, 83).

Ад літаратуры не адстае і выяўленчае мастацтва, у якім кардынальна змяніліся нават нацюрморты. Ніякага параўнання з класікай, успомнім хоць баль жыцця на палотнах Хруцкага.

На цяперашнім нацюрморце ў цэнтры графінчык або нават звычайная пляшка гарэлкі – хранограф часу, чорны хлеб (паўбуханкі), сала, цыбуля (абавязкова), часнык (рэдка), стакан (напалову налiты), салёныя гуркі, зрэдку чырвоны горкі перац. Гэта заўважна нават у назвах: “Нацюрморт з сялёдкай” А. Шумаковай; “Добра сядзім” У. Капылова; “Кілька ў таматным соўсе” М. Мазура (да звычнай бутэлькі далучана кансерва, пачак “Прымы”); “Праўда” (на славутай газеце да джэнтэльменскага набору далучаны кавалак сала і тры вараныя бульбіны). *Мёртвая прырода* ляжыць на стале, на табурэціку, нават на капоце “Мерсэдэса”, але змест не мяняецца, толькі гарэлка крыху даражэйшая.

5 SINE CERERE ET LIBERO FRIGET VENUS

Любовь и голод правят миром – это самый правдивый и уместный эпиграф о бесконечной истории страданий человека. Хай словы М. Горкага да рамана “Жизнь Клима Самгина” застануцца эпіграфам і да гэтага раздзела, бо згаданы спрадвечна-ўніверсальны закон з аднолькавым поспехам дзейнічае і ў палацах, і ў халупах. Так, разбэшчаная графіня ад дзікага сексуальнага голаду згвалціла падлетка Ніцшэ, што, паводле прызнання вялікага мізантропа, кардынальна змяніла ягоныя адносіны да сэксу і яды. Наогул, сытаму не месца ў краіне мастацтва і навукі: Plenus venter non studet libenter. Паэт, які марыць аб славе, павінен быць закаханым і галодным, – сцвярджаў Байран. Зусім як у “Рамансе” Балеслава Лесьмяна:

І яна яму ўважна ўсю ноч падавала
То пяшчоту, то вусны, то хлеба кавалак.

Так адно аднаго пад азораным небам
Частавалі яны то пяшчотай, то хлебам.

Так яны насычалі да самага раньня
Голад першы, жабрацкі, і голад – каханьня.

Дык ці ўцяміў, паэта, як жыць табе трэба?
Маеш голады два… ні дзяўчыны, ні хлеба. (107, 7)

Калі ж знікае хоць адзін са складнікаў сусветнай гармоніі, то ідэальная карціна быцця цямнее і паступова раствараецца ў змроку часу. Герой Гамсуна гаворыць: *Ах, в настоящее время у меня не было ни малейшей охоты,… девушки стали для меня почти как мужчины: нужда иссушила меня.*

Ва ўсіх класічных творах, што апісваюць сексуальны акт, мілосным гульням заўсёды папярэднічае багатая і шчодрая вячэра. Згадаем Апулея з яго “Метамарфозамі”, “Дэкамерон” Дж. Бакаччо, “Тысячу і адну ноч”. Фаціда, служанка са славутага твора Апулея, абяцаючы Луцыю насалоду і ўцехі, раіць таму ісці ў пакой і сабрацца з сіламі, *бо я ўсю ноч буду з табой змагацца.* У адказ узбуджаны каханак перадае ёй свініну, пяць куранят і вялікі збан добрага дарагога віна і абвяшчае: *Вось і Лібёр,*

узбуджальнік Венеры і яе збраяносец, прыбыў. Сягоння высмакчам да дна гэта віно, каб яно прагнала сарамлівую слабасць і прыбавіла жаданай вясёлай сілы. На судне Венеры толькі такія патрэбны запасы, каб на бяссонную ноч хапіла (108, 114–115).

Гэта заўважна і ў нацыянальнай традыцыі. Багі ў паэме "Тарас на Парнасе" пасля добрай выпіўкі і закускі пачынаюць спяваць непрыстойныя прыпеўкі і чапляцца да дзевак. У паэме А. Шушкевіча "Сцяпан і Таццяна" (1889) гераіня, дачакаўшыся таго, каго чакала, пачынае ладзіць вячэру:

Лучыну хутка запаліла,
У кухню збегала, адтуль
Абрус прынесла, стол накрыла,
Дастала з скрыні сухіх дуль,
Арэхаў трошку, сыра, сала,
Калач пшанічны, гарадской. (85, 583)

Сцяпан дастаў пляшку гарэлкі з халявы бота: *Калі галоўку нам закруце…, смачней затое будзем спаць*.

У "Запісках Самсона Самасуя" А. Мрыя амаль у раблезіянскім стылі паказана падрыхтоўка і гераічны выхад інтэлігенцыі Шапялёўкі на ўлонне прыроды. Не саступае яму і ўвасабленне працэсу паядання і выпівання жыхарамі слаўнага мястэчка велізарных запасаў харчоў, пасля чаго парачкі, рассыпаўшыся па лесе, спрабуюць дабраць яшчэ па кроплі і той, забароненай, асалоды: *Мужчыны шмат пілі гарэлкі і моцнай густой, як суроп, цягучай настойкі, замацаванай гарэлкай. Дзве-тры шклянкі апошняй дзіўны настрой выклікалі ў мяне. У сваіх мускулах я заўважыў нейкую тэхнічную адсталасць: з'явілася нястрыманае жаданне прыхіліцца да пляча Крэйны, захацелася, як жывёліна, глядзець у яе бяздонныя вочы, узяць яе мікраскопныя рукі ў свае і гладзіць дзяўчыну, як курачку-натапурачку; хацелася спяваць ёй гімны, упрыгожыць яе чало ружамі, ускінуць ёй на плечы шаўковыя тканіны і замацаваць уладу над ёю моцнымі пякучымі пацалункамі. Бачачы мае электрыфікаваныя вочы, Крэйна адхілялася ўбок і частавала мяне:*

– *Ежце, ежце, а то нічога не будзе!* (49, 55–56)

Не менш энергічныя і героі твораў Л. Савёнка. Пасля сходу настаўнік і старшыня перайшлі ў школу, дзе была запёрта

дзяўчына, дасталі самагонку, пілі, скакалі, там жа і жаніліся на школьнай лаўцы. У іншым творы героі дзейнічаюць паводле звыкла-традыцыйнага сцэнрыю. З’еўшы да костачак гусакоў, тлустых, тучных гусакоў з яблыкамі, а таксама рыбы і ікры, госці *выпілі па другой, па трэцяй, другую бутэльку… чацвёртую. Гутарка ажывілася. Гаспадар падсеў да бухгалтаравай жонкі і пачаў яе шчыпаць за сцечнякі. Бухгалтарша пішчэла і, бліжэй тулячыся да гаспадара, казала: “Ах! Астафце!”* (45, 40).

Пітво без ежы дзейнічае зусім адваротна. Так, Чэсін з апавядання А. Асташонка “Знос” *п’е ж, наркот, адзін, абы ў маўчанні замуцілася, а каб з людзьмі пагаманіць за выпівонам, дык інтарэсу не мае. П’е ды дрыхне, у качагарцы лямку адцягнуўшы, нават з бабай сваёй не спіць. Сам расказваў, як яе да ветру адпраўляе, калі прыстае – гэта каб расхацелася* (109, 31).

Толькі наіўны рамантык не ведае рэчаіснасці і дзейнічае зусім не так, як трэба. Згадаем героя твора Ул. Сыракомлі, які замест хлеба прапануе каханай пяшчоту:

Уранку – вяночак да твару,
У абед – ціхі ўсплiск ручаіны,
Увечары – спеў салаўіны,
А ночкаю – узнёслыя мары. (7, 20)

Ці доўга пратрымаюцца падобныя залёты? Невядома. Але фінал іх прадказаць нескладана, бо да гэтага стану свядома прыходзілі людзі, што імкнуліся пазбегнуць спакус свету: *Первые христиане рекомендовали воздержание от вина и мяса, как ради покаяния, так в особенности ради подавления стимулов, толкающих к плотскому греху*. Пра гэта ж напісана ў старабеларускай эпіграме «На чревоугодных»:

Хитро дявол половил тых, угодных собе,
Храняше на згубу своей старой злобе
За пост на распутность подает им волю
Блуди, мовить, якъ хоч, на то я позволю. (110, 205)

Сярод сямі смяротных грахоў суседнічаюць два – *чревоугодие и плотский грех* (bornification). Апошні ўзнікае ад празмернага аб’ёму ежы: *Живот, набитый всякого рода пищей, рождает похоть. Пост – средство избегнуть его. Пост побеждает страсть.*

Пост спасает от полового греха и нечисти. Маісей перад тым, як узыйсці на гару Сіён і прадстаць перад Лікам Госпада, галадаў сорак дзён. Галадаў Буда, Хрыстос, Заратустра. Кірыла Тураўскі жыў толькі з хлеба і вады, інакш не стаў бы стоўпнікам.

Гэтую ж адметнасць падкрэслівалі даследчыкі ранняга хрысціянства, характарызуючы першых адэптаў новага вучэння: *Как и большинство жителей Востока -ли они мало, что уже само по себ- поддерживало въ нихъ экзальтацію* (111, 112–113). *Новые сектанты, какъ вс- вообще вели аскетическую жизнь строгих постников.* Пра гэта гаворыцца ў "Евангеллі" (Лукі: 2, 37; II-е къ Коринф: 6, 5; 11, 27).

Вось як апісвае стан героя пасля доўгага галадання З. Бядуля ў апавяданні "Вялікі пост": *Дайшло гэта ў Лявона да нейкай асобнай кемнасці, зрабіўся як непрытомны, разгарачаны. Увесь высах, як шчэпка; яшчэ болей пабялелі яго белыя валасы, яшчэ болей ускалмаціліся, яшчэ болей падаўжэлі. У бліскучых вачах пылаў таемны агонь здаволення і асалоды ад заўсёдашніх адкрыццяў і ад цікавасці яшчэ больш адкрыць...* (32, 69). Бляск вачэй Лявона паказвае, што ён дакрануўся да нейкай таямніцы. І ён не асуджаў тых, хто не пасціўся, а пазіраў як на нешчасліўцаў, далёкіх ад раю і бога. Лічыў сябе грэшнікам, бо не мог вытлумачыць сэнс гэтай вялікай рэчы.

Хаця адмова ад мяса і віна, як і ад усяго, што абуджае схільнасць да палавых кантактаў, лічылася неабходнай умовай з часоў Піфагора: *О том же свидетельствуют некоторые социальные методы борьбы с «половым соблазном», издавна практиковавшиеся и практикующиеся людьми, которые на основании житейского опыта знают о депрессировании голодом половых импульсов и рефлексов. Я имею в виду прежде всего те методы борьбы с половым грехом, которые практикуют аскеты. Основной рецепт их на этот счет гласит: "Изнуряй свою плоть постом (т. е. голоданием) и молитвами"(12, 184).* Пра гэта пісаў М. Мантэнь: *Кому требуется освободить свое тело от бремени естественных надобностей и ничего больше не нужно, тому незачем угощать другого столь изысканными приправами; это не пища для утоления лютого и знающего удержу голода.*

Лічыцца, што ўзаемадзеянне голад → секс адбываецца па вельмі складанай сістэме. Так, *Все эти эффекты голодание*

производит двумя основными способами: 1) "лобовой атакой", прямо подавляющей половой аппетит и половые рефлексы, 2) "тихой сапой", т. е. путем медленного истощения организма, изменения секреторной деятельности половых желез, изменения состава крови и постепенного ослабления полового аппетита и половых физиологических процессов (12, 200). Якія оргіі могуць пачацца пасля такой цнатлівай вячэры патэнцыяльных каханкаў: *Васіль паслухаўся, але без ахвоты. Ён прынёс ад свайго воза паўкаравая хлеба, брусок сала і жменю зялёнай цыбулі, паклаў на разасланую перад Ганнай хустку.* Аднак вельмі хутка мілосная вячэра скончылася:

Услед за ім выцер рукі аб штаны і Васіль.

– Шчэ еш, – сказала Ганна. – Ты ж не пад'еў.

– Не, хопіць…

– Нясмачная, можа, картопля?..

– Картопля як картопля…

На якія грахі можа падбіць падобная вячэра? Хіба толькі адновіць патрачаныя за доўгі рабочы дзень сілы.

Голад становіцца прычынай трагедыі закаханых з аповеду Э. Ажэшкі "З гадоў голаду", які пераклаў на беларускую мову А. Гурыновіч. Ганна топіцца ў рэчцы, а Васілёк памірае ад недаядання па дарозе. Твор выключна сентыментальны, але апісанні пачуццяў маладых людзей, якія ідуць на ўсё, каб выратаваць сваё каханне падчас мору, надзвычай уражваюць: *Гэта ж то мужыцкія міласці, надзеі і думкі! Двое людзей у вёсцы закахаліся і строілі сабе шчаслівую будушчынасць, прыйшоў голад, і па двух жывушчых, поўных здароўя, сіл і надзеі, людзях на вясковым магільніку засталіся дзве магілкі* (85, 511). Гэта нібы ілюстрацыя да тэзіса У. Караткевіча: *І на дзіва мала ў той год нарадзілася дзяцей, можа таму, што быў голад і пошасць*. Л. Арабей у "Нашай ніве" (08 ад 25 ліпеня 2015 года) незадоўга да смерці вяртаецца да матыву голаду: *Сорак шосты год мінулага стагоддзя. Нядаўна скончылася вайна, а мы – студэнты першага курса філфака БДУ – усе худыя. Сярод няма ніводнай тоўстай, мы не ведаем слова "дыета", не ведаем, колькі кожная з нас важыць, нам гэта не цікава, у нас няма клопату – гэта можна есці, а гэта ня можна, было б толькі што есці. Мы вельмі адрозніваемся ад сучасных дзяўчат, у якіх*

адна праблема – як пахудзець. Маладзенькія дзяўчаткі інтуітыўна адчуваюць: каб выканаць сваё асноўнае жыццёвае прызначэнне, яны павінны быць сытымі.

Тым болей – хто як есць, так і займаецца сексам. Гэтую народную выснову добра разумее Хрысця ў рамане В. Адамчыка "Чужая бацькаўшчына": *Мужчыны, сцішыўшыся і моцна сёрбаючы, пачалі есці. Маладзіца бачыла, як у Імполя варушыліся сківіцы. Яна глядзела на яго гладкі карок, на закручаныя ў патыліцы валасы, на яго шырокія плечы, на якіх не сыходзілася тонкая паркалёвая рубашка, і падумала, што вот добра, што ён наняўся малаціць, і нават убачыла, здалося ёй, як ён сціснуў бы яе гэтымі дужымі рукамі і яна не вырвалася б* (112, 20).

Яна ж хавае кавалак сала, каб потым перадаць маладому малацьбіту. І старэйшы сябра Імполя адразу падкрэслівае, што ля такой маладзіцы без сілы не абыдзешся.

Герой твора Адама Глобуса, сына Вячаслава Адамчыка, заказвае сырнікі са смятанай, бо пачуў недзе, што смятана станоўча ўздзейнічае на патэнцыю: *Зашпіліўшы прарэху, я адчуў голад. Захацелася есці па-сапраўднаму, да вуркатання ў вантробах, да ваніткага падсмоктвання ў падстраўнікавай залозе. І згадалася натуралістычная прыказка: кішкі марша граюць.*

Міжволі згадваюцца жарабкі амаль забытага Шчукара з "Паднятай цаліны" М. Шолахава, што ад голаду і цяжкай працы не глядзелі на кабыл. В. Шаламаў падкрэсліваў, што *алиментарная дистрофия была постоянным союзником, могучим союзником власти в борьбе с человеческим либидо*. Герой згаданага рамана С. Пясецкага застыў ля вітрыны з дарагой жаночай бялізнай. Ён глядзіць на дамскія панталоны – штандар цывілізацыі, на іх каляровыя банты, на хвалю карунак. Лыкае сліну, чуючы голад. Таму яго цікавіць толькі кошт прадмета раскошы і колькі можна купіць на гэтыя грошы хлеба? Затое з якой жарсцю кідаецца мапасанаўскі Рандэль на малочніцу пасля таго, як пазбавіўся асноўнага голаду.

Как правильно замечает Л. И. Петражицкий, «половое возбуждение (возбуждение полового нервного центра. – П. С.) направляет запасы крови и вообще жизненную энергию организма в противоположную (по сравнению с голодом) сторону. Совсем "посторонние" в области действия голода органы

приобретают теперь роль главных и специальных органов моторного возбуждения, являются местом усиленного притока крови и т. д. Напротив, слюнные железы, крайне важные органы в области питания, теперь приобретают характер совершенно посторонних органов и получают, так сказать, временную отставку, тем более решительную, чем сильнее позыв полового возбуждения (отсюда – пересыхания горла, губ, хриплость голоса вследствие ненормальной сухости голосовых связок и т. д.) Згадаем класічнае: *Язык мой адняўся, я сліну глытаў.* Якуб Колас дасканала перадае змены ў арганізме закаханага хлопца. Галоўны герой славутага рамана польскага пісьменніка Т. Новака "А як каралём, а як катам будзеш" папракае сваю каханку Хелі: *Мне зноў захацелася піць. Сушыць мяне поруч з табой, дзяўчына.* Паэты раней за вучоных сфармулявалі закон кругазвароту энергіі ў закаханай асобе. *Таким образом, возникает конкуренция этих претендентов на один и тот же объект – организм. Начинается их борьба друг с другом, в результате которой один из них должен быть подавлен и на время исключен. Субъективно эта несовместимость их проявляется в несовместимости сильных ощущений пищевого и полового аппетита. При наличии сильного чувства голода исчезает ощущение полового аппетита, и наоборот. Перед нами как будто механизм с двумя клапанами: когда нагнетается пищевой голод и открывается клапан пищевого голода-аппетита, клапан полового возбуждения закрывается, и наоборот.*

У мастацкай традыцыі спатканні закаханых часцей за ўсё адбываюцца на фоне маляўнічай прыроды. Згадаем славутую "Сунічную паляну". Зусім у іншай танальнасці апісана сцэна збірання ягад змучанымі каханкамі ў "Альпійскай баладзе" В. Быкава. Хаця ягадамі ніяк не адновяць свае сілы ні Іван, ні тым больш Джулія, якая прызнаецца, што больш любіць біфштэкс і, смеючыся з падказкі беларуса, макароны.

Толькі зрэдку ў двубоі адвечным перамагае голад цела. Вось як Дж. Лондан характарызуе стан героя аповесці "Белы клык": *Сейчас им владела любовь – чувство еще более суровое и жестокое, чем голод.* Нельга стрымаць прылівы жарсці. *Кашчэі кашчэямі – і ўжо за дзеўкамі гарцуюць,* – усклікае бабця адважных герояў І. Сяркова, здзіўленая тым, што галодныя ўнукі

цікавяцца дзяўчатамі. Рафініравана-інтэлігентны М. Прышвін стаіць перад дылемай: *Любовный голод или ядовитая пища любви? Мне досталось пережить голод*. Але рэальны, фізіялагічны голад будзе заўсёды дамінаваць над голадам сексуальным, кніжным, інфармацыйным, сенсорным. М. Ліфшыц сцвярджае, што *все стихи М. Цветаевой послереволюционного периода – это прежде всего стихи голодного человека. Голодного – физически. А уже потом – голодного до любви, дружбы, общения, понимания и т. д.*

Паводле кулінарных схільнасцяў літаратуры можна смела казаць пра стан народа, якому яна належыць. Калі іх няма, то няма і народа. Гэта вельмі добра разумелі дзеячы культуры, якія не толькі апісвалі голад у творах мастацтва, але і самым непасрэдным чынам далучаліся да стварэння нацыянальнай гастранамічнай культуры. Так, вялікі рамантык Шэлі, які жыў, здаецца, у нябёсах, напісаў памфлет “У абарону натуральнага харчавання” (*1813 г.).*

А. Дзюма на працягу доўгіх гадоў з апантанасцю ствараў не менш славуты, чым ягоныя раманы, энцыклапедычны “Вялікі кулінарны слоўнік”, які карыстаецца папулярнасцю да гэтага часу. І цяпер прадаецца ў беларускіх крамах.

На Кубе падаюць 10 рыбных блюдаў a la Heminguej, рэцэпт якіх быццам узгоднены з вялікім Хэмам і створаны пад ягоным патранажам.

Італьянскі шэф-кухар Антоніо Карлучы выдаў кнігу “Паста і опера”, дзе падаў 17 рэцэптаў страў, і прыклаў дыск, на які запісаў славутыя італьянскія оперы. Таксама 17 – па адной на кожную страву. Варыць канкрэтнае блюда і, тым больш, есці яго неабходна пад канкрэтную музыку: толькі ў такім выпадку яны набываюць неабходны смак. Дайшло да таго, што нават паасобныя санеты У. Шэкспіра (у прыватнасці 75, 118) лічаць кулінарнымі, бо там каханне параўноўваецца з прыправамі да ежы. У 2003 годзе ў Маскве выйшаў *эротический кулинарный путеводитель по странам и континентам* “Любовь и голод” (аўтары Т. Соломник, И. Лазерсон, С. Синельников).

Наіўнымі выглядаюць спробы Л. Савёнка, які некалі пісаў “Дзённік “любителя покушать”. Сёння тэлебачанне запоўнена праграмамі, дзе зоркі і тыя, хто лічыць сябе імі, паказваюць, як

трэба варыць есці. Прычым настолькі масава, што калі раней ежа была прыдаткам да гаворкі пра літаратуру, то цяпер сталася зусім наадварот. І вось ужо ва ўсім свеце складана знайсці буйны горад, дзе не быў бы рэалізаваны модны праект “Кніга + кава”. Цяпер, бадай, нікога і не здзівіш кнігарняй, дзе вам прапануюць кубачак арабікі і шакаладны кекс.

Гэта стала для многіх натуральным, але можна пайсці і далей. У моду ўваходзяць кнігарні, паліцы якіх запаўняюць выключна кулінарныя кнігі. І бонусам ужо служыць не проста маленькая кавярня з кавай і выпечкай, але і такая, дзе можна пакаштаваць любую страву са старонак прадстаўленых у асартыменце крамы кніг. Зразумела, што шэф-повар установы дае майстар-класы і вучыць ахвочых самастойна гатаваць стравы.

Сёння ў гэтай сферы найчасцей абмяркоўваецца лонданскі магазін Books For Cooks (Кнігі для кухараў) і сінгапурскі 25 ºC. І калі з назвы першага відавочна, што ён мае такую вузкую спецыялізацыю, то загадку другога не так проста разгадаць кнігалюбу, пакуль яшчэ не абазнанаму ў мастацтве кулінарыі. Уладальнікі гэтай незвычайнай кнігарні тлумачаць свой палёт фантазіі так. Па-першае, тэмпература мае вялікае значэнне для правільнага прыгатавання страў. А лацінская літара “С” азначае не толькі прыняты спосаб вымярэння тэмпературы, але і працэс прыгатавання страў (Cooking), кулінарыю (Culinary), шакалад (Chocolate), торты (Cake), вішню (Cherry), каву (Coffee). Лічба ж 25 – не толькі тэмпературны складнік назвы, але і адрас крамы – Keong Saik, 25.

А студэнты з Браціславы не так даўно злучылі кнігарню, кавярню і… канферэнц-залу. Атрымаўся выдатны культурны цэнтр Alexis, дзе праводзяцца разнастайныя паказы, чытанні, семінары, канцэрты. Словам, можна знайсці яшчэ тысячу і адзін спосаб продажу эмоцый, а значыць, казцы з назвай “Кніжны свет” не будзе канца (113, 12). Галоўнае – пазбыцца апекі валадара над усім.

ЛІТАРАТУРА

1. Ги де Мопассан. Полное собрание сочинений в 10 т. Т. 6. – М., 1958. – 447 с.

2. Роттердамский, Эразм. Похвала глупости: Сочинения. – М., 2000. – 622 с.

3. Бядуля, З. Збор твораў : у 5 т. Т. 4. Кн. 1. – Мінск, 1987. – 375 с.

4. Мишель, Монтень. Опыты. Избранные произведения : в 3 т. Т. 2. – М. 1992. – 560 с.

5. Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. Т. II. – М. 1987. – 608 с.

6. Беларускія летапісы і хронікі. Баркулабаўская хроніка. – Мінск, 1997. – 432 с.

7. Сыракомля, У. Добрыя весці: Паэзія, проза, крытыка / уклад. і камент. У. Мархеля, К. Цвіркі; прадм. К. Цвіркі. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 526 с.

8. Андреев, Л. Пьесы. – М., 1991. – С. 349.

9. Ластоўскі, В. Выбраныя творы. – Мінск, 1997. – 512 с.

10. Достоевский, Ф. М. Полное собрание сочинений. Т. 14. – Ленинград, 1976. – 511 с.

11. Лондон, Дж. Повести и рассказы. – Минск, 1988. – 686 с.

12. Сорокин, П. Голод как фактор. Режим доступа: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1027950/Sorokin_–_Golod_kak_faktor.html

13. Янушкевіч, Я. За архіўным парогам: Бел. літ. XIX–XX стст. у святле арх. пошукаў. – Мінск: Маст. літ., 2002. – 381 с.

14. Гарэцкі, Г. Выбранае. – Мінск, 2002. – 629 с .

15. Танк, М. Збор твораў : у 6 т. Т. 6: Дзённікі; Літаратурна-крытычныя артыкул. – Мінск, 1981. – 637 с.

16. “Не наракаю на долю…” – гутарка Пятра Краўчанкі з Натальляй Арсеньневай. Дзеяслоў, № 10(3) / травень–чэрвень / 2004.

17. Сяднёў, М. Масеева кніга: Успаміны, старонкі дзённіка, эсэ. – Мінск, 1994. – С. 311.

18 Маньковский, В. К вопросу о голодании. – Спб., 1882. – С. 48.

19 Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. Т. 1. Апавяданні. – Мінск, 1984. – 446 с.

20 Лифшиц, Юрий. Марина Цветаева и голод // Международный интернет-журнал «Русский глобус», июль 2014, № 7.

21. Булгаков, М. Избранные произведения : в 2 т. Т. 2. – Минск, 1990. – 543 с.

22. Казько, В. Дзікае паляванне ліхалецця, Мінск, 2009. – 360 с.

23. Монтанари, М. Голод и изобилие: История питания в Европе (Становление Европы). – Спб., 2009.

24. Быкаў, В. Пункціры жыцця: Далітаратурная біяграфія // Дзеяслоў № 2 (15), 2005.

25. Грицкевич, В. П. С факелом Гиппократа: Из истории белорусской медицины. – Минск, 1987. – 271 с.

26. Быкаў В. У. Сцюжа: Аповесць. – Мінск, 1993. – 176 с.

27. Іван Сяркоў. Аўтабіяграфія // Магістраль 92: літаратурна-мастацкі альманах. – Гомель, 1992.

28. Васючэнка, П., Вырвіч А. Прыгоды аднаго Губашлёпа. Аповеды пра Валентага. – Мінск, 1999. – 64 с.

29. Гашек, Я. Похождения бравого солдата Швейка. – М., 1990. – 736 с.

30. Арабей, Л. Пошукі ісьціны: Абразкі // Дзеяслоў № 25, 2006.

31. Распутин, В. Повести и рассказы. – М.: Современник, 1984. – 736 с.

32. Бядуля, Зм. Збор твораў : 5 т. Т. 2. – Мінск, 1986. – 351 с.

33. Гілевіч, Н. Выбраныя творы : у 2 т. Т. 2. Родныя дзеці: Раман у вершах. Перажыўшы вайну: аповесць. Эсэ. – Мінск: Маст. літ., 1991. – 471 с.

34. Чарняўскі, М. Пад знакам Васілька, альбо Пра тое, што не забываецца // З росных сцяжын: аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў. – Мінск, 2009. – 464 с.

35. Казлоў, А. Не люблю грыбоў і ягад // З росных сцяжын: аўтабіяграфіі беларускіх пісьменнікаў. – Мінск, 2009. – 464 с.

36. Федарэнка, А. З кошыкам, або Гісторыя ненапісанай аповесці // Дзеяслоў № 1 (14) (студзень–люты), 2005.

37. Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. Т. 4. – Мінск, 1986. – 384 с.

38. Зянон. Андрэй // Беларус: літаратурны альманах беларускіх пісьменнікаў замежжа. – Нью Ёрк, 2015. – С. 68–102.

39. Стральцоў, М. Выбранае: Проза, паэзія, эсэ. – Мінск, 1987. – 607 с.

40. Чыгрынаў, І. Выбраныя творы : у 3 т. Т. 1. – Мінск, 1984. – 366 с.

41. Федарэнка, А. Смута: Аповесці, апавяданні. – Мінск, 1994. – 224 с.

42. Сяркоў, І. Мы – хлопцы жывучыя. Аповесці. – Мінск, 1971. – 200 с.

43. Колас, Я. Збор твораў : у 14 т. Т. 4. – Мінск,1973. – 352 с.

44. Някляеў, У. Цэнтр Еўропы. – Мінск, 2009. – 449 с.

45. Савёнак, Лявон. Творы. – Мінск, 2012. – 352 с.

46. Шамякина, Татьяна. Как жила элита при социализме // Нёман № 9, 2013. – С. 144–182.

47. Ажэшка, Э. Выбраныя творы. – Мінск, 2000. – 512 с.
48. Маўр, Я. Палескія рабінзоны. – Мінск, 1967. – 208 с.
49. Мрый, А. Творы: Раман, апавяданні нататкі. – Мінск, 1993. – 317 с.
50. Чорны, К. Збор твораў : у 8 т. Том 6. – Мінск, 1974. – 320 с.
51. Ницше, Ф. Воля к власти; Посмертные афоризмы: Сборник. – Минск, 1997. – 464 с.
52. Баршчэўскі, Ян. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях. – Варшава, 2012. – 600 с.
53. Солженицын, Александр. Архипелаг ГУЛАГ: опыт художественного исследования. Главы из книги // Новый мир № 8, 1989.
54. Маўр, Я. У краіне райскай птушкі: Аповесці. – Мінск, 1983. – 208 с.
55. Гарэцкі, М. Творы. Дзве душы: Аповесць. Апавяданні. Жартаўлівы Пісарэвіч: П’еса. Літаратурная крытыка і публіцыстыка. Лісты. – Мінск, 1990. – 629 с.
56. Глёбус, А. Толькі не гавары маёй маме. Зборнік інтымнае прозы. – Менск, 1995. – 308 с.
57. Диккенс, Чарльз. Приключения Оливера Твиста: Роман. – Минск, 1980. – 366 с.
58. Ажэшка, Э. Выбраныя творы. – Мінск, 2000. – 372 с.
59. Багушэвіч, Ф. Творы: Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты. – Мінск, 1991. – 309 с.
60. Лынькоў, М. У. Міколка-паравоз. Аповесць і апавяданні. – Мінск, 1990. – 334 с.
61. Федарэнка, А. Нічые: аповесці, апавяданні. – Мінск, 2009. – 430 с.
62. Варлам, Шаламов: проза, стихи. Последний бой майора Пугачева // Новый мир № 6 (1988).
63. Казлоў, А. Р. З дазволу караля і вялікага князя. – Мінск, 1992. – 112 с.
64. Римская сатира. – М., 1989. – 543 с.
65. Толстой, Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. М., 1984. Т. 17. – С. 183.
66. Цветаева, М. Сочинения : в 2 т. Т. 1. Стихотворения. Поэмы. – Минск, 1988. – 542 с.
67. Тостой, Л. Н. Полн. собр. соч. : в 90 т., юбил. изд. – М; Л., 1928–1958. Т. 51. – С. 530.
68. Міцкевіч, А. Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве: Шляхецкая гісторыя 1811–12 гг. : у 12 кн., вершы. – Мінск, 1985. – 395 с.
69. Дунін-Марцінкевіч, В. Творы. – Мінск, 1984. – 527 с.

70. Мнение об отвращении в Белоруссии голода // Сочинения Державина : в 9 т. / с объясн. примеч. [и предисл.] Я. Грота. – СПб.: изд. Имп. Акад. наук: в тип. Имп. Акад. наук, 1864–1883. Т. 7: Сочинения в прозе. – 1872. – 231 с.

71. Похлебкин, В. Национальные кухни наших народов. – Режим доступа: http://www.e-reading.club/book.php?book=46184

72. Мишель, Монтень. Опыты. Избранные произведения : в 3 т. Т. 1. – М., 2000. – 384 с.

73. Мальдзіс, А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя: Нарысы быту і звычаяў. – Мінск, Маст. літ., 1982. – 256 с.

74. Патоцкі, Л. Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану. – Мінск, 1997. – 270 с. (Літаратурныя помнікі Беларусі).

75. Булгарын, Ф. Выбранае. – Мінск, 2003. – 592 с.

76. Мележ, І. Людзі на балоце. Раман. – Мінск, 1968. – 512 с.

77. Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. Т. 4. – Мінск, 1986. – 384 с.

78. Энеіда навыварат; Тарас на Парнасе. – Мінск, 1982. – 62 с.

79. Живописная Россия. Отечество наше в его зем., ист., плем., эконом. и быт. значении. Литов. и белорусское Полесье. Репринтное воспроизведение издания 1882 года. – Минск, 1993. – 550 с.

80. Геродот. История : в 9 кн. – Л., 1972. – 599 с.

81. Быкаў, В. Пахаджане. Прыпавесьці. – “Наша Ніва”(Бібліятэка “Вострая Брама”). – 1999–2000. – 192 с.

82. Толстой, Л. Н. Собрание сочинений : в 22 т. Т. 22. Дневники. 1895–1910 / сост. и коммент. А. И. Шифмана. – М., Худож. лит., 1985.

83. Косіч, Марыя. На перасяленне // Заняпад і адраджэнне: Бел літ. XIX ст. – Мінск, 2001. – 606 с.

84. Лучына, Я. Творы: Вершы, нарысы, пераклады, лісты. – Мінск, 1988. – 214 с.

85. Марцінкевіч, Г. Адвячорак // Заняпад і адраджэнне: Бел літ. XIX ст. – Мінск, 2001. – 606 с.

86. Гніламёдаў, У. В. Уліс з Прускі: раман. Мінск. – 2006. – 382 с.

87. Мариенгоф, А. Циники. – Берлин, 1928 . – 69 с.

88. Аверченко, А. Тэффи. Юмористические рассказы. – Минск, 1990. – 509 с.

89. Никифоровский, Н. Я. Очерки простонародного житья-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности // Этнографические данные. Витебск, 1895. – VIII+548+CLIV .

90. gapeev.info/category/vedzmina tonya

91. Шамякін, І. Бацькі і дзеці. Выбранае. – Мінск, 1971. – 480 с .

92. Казько, В. Пра сябе і трохі болей // Дзеяслоў. № 2 (45) / сакавік–красавік / 2010. – С. 264–287.

93. Шаламов, В. Т. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 2. – М.: Художественная литература, Вагриус, 1998. – С. 405–414.

94. Някляеў, У. Знакі прыпынку // Дзеяслоў. № 5 (60) // верасень–кастрычнік /2012.

95. Разанаў, А. Каб мелі шчасце ўваскрасаць і лётаць: Паэма / Алесь Разанаў. – Мінск, 2006. – 168 с.

96. Чачот, Я. Наваградскі замак: Творы. – Мінск, 1989. – 327 с.

97. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, изд. 2-е. Т. 19. – С. 39–54.

98. Лецка, Яўген. Гэты нязводны народны дух. Невядомая народная паэма. // Дзеяслоў № 5 (30) / верасень–кастрычнік / 2007.

99. Карпюк, А. Выбраныя творы. – Мінск, 2007. – 600 с.

100. Гарун А. Сэрцам пачуты звон. – Мінск, 1991. – 352 с.

101. Вядзьмак, Лысагорскі. Сказ пра Лысую Гару. – Мінск, 1988. – 48 с.

102. Кулон, А. Сіняя кніга беларускага алкаголіка /Антон Кулон. – Мінск, 2012. – 304 с.

103 Быкаў, В. Сьцяна. – Мінск, 1997. – 384 с.

104. Глобус. Тэксты. – М., 2000. – 1088 с.

105. Караткевіч, У. Збор твораў: у 8 т. Т. 6. Хрыстос прызямліўся ў Гародні: Раман. – Мінск, 1990. – 494 с.

106. Супручук, В. Магнітны чалавек // Дзеяслоў № 5 (верасень–кастрычнік), 2012.

107. Баляслаў, Лесьмян. Пан Блішчынскі: вершы. – Мінск: 1994. – 93 с.

108. Апулей. Метармарфозы, ці Залаты асёл: Раман. – 1991. – 284 с.

109. Асташонак, А. М. Жоўты колер белага снегу. Камерная проза / Алесь Асташонак. – Мінск, 2006. – 303 с.

110. У кн. Саверчанка І. В. Старажытная паэзія Беларусам: XVI – першая палова XVII ст. – Мінск, 1992. – 254 с.

111. Эрнестъ Ренанъ. Жизнь Иисуса. Апостолы. – М.,1991. – 608 с.

112. Адамчык, В. Выбраныя творы : у 3 т. Т. 1. М., 1995. – 479 с.

113. Сіман, Кацярына. Чытаць… смачна! – ЛіМ № 15 ад 11 красавіка 2014.

Змест

Навуковае выданне

Штэйнер Іван Фёдаравіч

Валадар над усім: канцэпт голаду ў беларускай і сусветнай літаратуры

У аўтарскай рэдакцыі

Падпісана да друку 06.09.2016. Фармат 60x84 1/8.
Папера афсетная. Рызаграфія. Умоўн. друк. арк. 7,4.
Улік.-выд. арк. 8,1. Тыраж 100 экз. Заказ 491.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/87 ад 18.11.2013.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013.
Вул. Савецкая, 104, 246019, Гомель.